[arkiv]magasinet

2/15

[arkiv]magasinet

Arkivmagasinet er eit fagleg tidsskrift frå Arkivverket. Det rettar seg mot eit breitt historieinteressert publikum. Arkivmagasinet skal vere orienterande og debattskapande og spreie kunnskap om arkiva sin eigenart og viktige rolle i samfunnet.

Arkivmagasinet ynskjer å stimulere til auka interesse for og bruk av arkivmateriale i Riksarkivet, statsarkiva og i Samisk arkiv.

Redaktør
Margit Løyland

I redaksjonen
Kristin Brattelid, Helena Eriksson, Trond Inge Karlsen, Terje Nomeland, Leif Thingsrud, Tor Weidling og Øyvind Ødegaard

Redaksjonen si adresse
Riksarkivet, se bakre omslag

Design
Agendum See Design

Layout
Morten Hernæs, 07 Media – 07.no

Repro og trykk
07 Media – 07.no

ISSN 0801-5449

Bidrag til neste utgåve må vere i redaksjonen før 28.08.2015.

Laussal: kr 40
Årsabonnement (3 nr.): kr 100
Offentlege institusjonar, museum o.l.: gratis
Opplag: 2700

FRAMSIDEBILETE:
Knust LP-plate fra NRK.
Riksarkivet (PA-1820 Gard Holtskog).

INDRE OMSLAG:
Lossing av murstein 1947.
Foto Leif Ørnelund.
Orig. Oslo Museum, OB.Ø47/0372b.
Lasta ned frå Digitalt museum.

ILL. S. 3 OG 5:
Den røde armé/Sør-Varanger museum, Riksarkivet/PA-1820 Gard Holtskog, Bergen rådhus 1764 av J. J. Reichborn i Hildebrant Meyers manuskripter/ Bergen Byarkiv, foto i privat eige.

6 Den vanskelige fredsvåren

Innhald

15 I skyggen av Den røde armé

20 Regnskapets time

23 Arkivet etter Gard Holtskog

TEMA: FRIGJERING

6 Den vanskelige fredsvåren
11 Skolebarns minner om krig og fred
15 I skyggen av Den røde armé
20 Regnskapets time. Etterkrigs-oppgjøret med entrepenørene
23 Nyoppdaget arkiv etter stornazist Gard Holtskog
27 NS-privatarkiver. Viktig supplement til Landssvikarkivet
31 Eget kontor for belgisk murstein
33 Kinesere i Nortraship-flåten
37 Åpne eller ikke åpne
38 Personvern og offentlighet
41 Vil vite sanninga om bestefar

ANDRE ARTIKLAR

42 250 år siden Strilekrigen

FASTE SPALTER

46 Refleksjonen
47 Sitatet

42 Strilekrigen

NORGES OFFENTLIGE UTREDNINGER

NOU 1997: 22

Inndragning av jødisk eiendom i N under krig

kjedde med krig og

tidepartementet

juni 1997

Så mange som 772 norske jødar blei deportert i aksjonane mot jødane i Noreg hausten 1942. Bare 34 kom levande tilbake. Den siste av dei, Samuel Steinmann, døydde i april i år.

Meir enn ein tredel av alle jødane som var i Noreg i 1940, vart drepne i Auschwitz. Nitten år gamle Rachel Feinberg frå Oslo var ei av dei. Som alle andre med jødisk bakgrunn, hadde ho fått ein stor raud J i identifikasjonskortet sitt.

Meir enn femti år etter at krigen var slutt fekk dei norske jødane eit oppgjer frå staten gjennom Jødebu-utvalet sitt arbeid. Det resulterte mellom anna i opprettinga av Holocaust-senteret i Oslo.

Kjelde: Riksarkivet (S-1708 Sosialdep., Våre Falne Ee/21a/46)

Frå [red]aksjonen

Hakk, brot og skarpe kantar. LP-plata på framsida symboliserar det vi ønskjer å få fram i dette Arkivmagasinet. Musikken var tillatt igjen, men plata øydelagt. Frigjering kostar. Flagg, jubel og glede fekk landet til å bivre og folk til å gå 17. mai-tog i dagesvis. Men uendeleg sorg, stort sinne, såre tankar og fysisk smerte blanda seg inn alle stader. Frigjeringa i 1945 utløyste eit etterlengta, men hardt og langvarig arbeid. Land og folk sette saman bitar og starta på nytt der det var mogeleg.

Kanskje var kvar tredje nordmann i sorg våren 1945. Finnmark låg aude og nedbrent. Familiar sakna sine. Born fortalde kor redde dei hadde vore. Rettssystemet tok formelt oppgjer med svikarane, det uformelle er verre å dokumentere. Utrensking i organisasjonar og bedrifter tok lang tid. Utfordringane etter frigjeringa handlar om folk i alle aldrar, taparar som heltar, russiske krigsfangar, men også moglege russiske okkupantar, økonomisk vinning, stornazistar, kinesiske sjøfolk, belgisk murstein og mykje meir. Personvern har vore ein viktig faktor i krigsoppgjer og straffesaker. Kva tenkjer Arkivverket om dette, og kvifor er den forlenga fristen for landssviksaker no oppheva?

I alle tiår etter krigen har Arkivverket skaffa fram dokumentasjon for ulike grupper som har trengt oppreising og erstatning, men hjå oss har første halvår 2015 vore ei spesiell påminning om okkupasjon og frigjering. Dagleg har vi sett folk strøyme til lesesalen i Riksarkivet. Kollegaer jobber på spreng for å hjelpe alle som vil sjå og endeleg få vite kva nære slektningar vart dømde for i rettsoppgjeret. Sytti år etter dei evig glade maidagane pregar grusomme krigshandlingar framleis levande menneske. Bruer er reparert og demokratiet attreist. For lengst. Men all redsle, svik, sorg og bitre erfaringar som krigsgenerasjonen ber med seg er nærverande, slik som hakka i plata. Liv har gått vidare, menneske har sett framover, men alle sår er ikkje lægt.

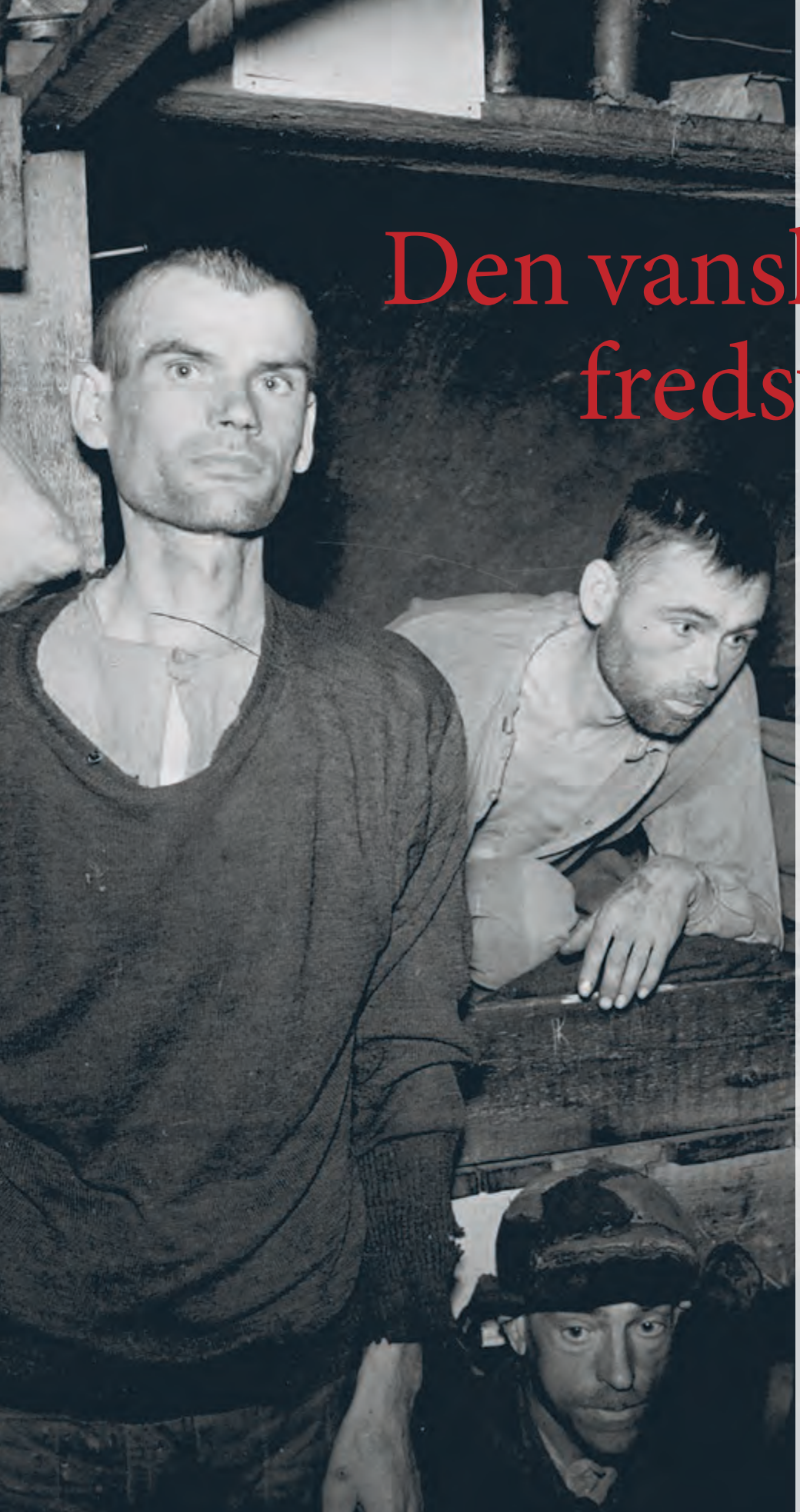

Den vanskelige fredsvåren

"… Fem års lidelse, fem års savn, fem års håp og fem års lengsel sprengte seg fram i et brøl fra tusener av struper. Stunden var kommet. Denne ene stunden som alle hadde ventet på.

... Ham var det vi hadde kjempet for. Ham og friheten. Det var verd å kjempe for ham. Det var verd å kjempe for friheten også – friheten for alle land, for alle raser, for alle klasser, for alle mennesker og alle sinn. /… Soldater i battle-dress og struttende av våpen dro i hans følge. Noen av soldatene hans sto skjult i folkemengden. De hadde ikke våpen lenger. / Men mange av soldatene var ikke til stede. / Jeg bautet meg fram mellom jublende mennesker ned til Vestbanen og tok toget hjem til Horten."

AV KÅRE OLSEN,
FØRSTEARKIVAR,
RIKSARKIVET

Slik avsluttet den kommunistiske motstandslederen Asbjørn Sunde sin bok *Menn i mørket* fra 1947. Han var til stede da kong Haakon den 7. juni 1945 vendte hjem fra fem års eksil. Uten å si det i klartekst ga han uttrykk for at han følte seg noe fremmed i den feststemte folkemengden. Han var til stede, men tok ikke del i jubelen.

Mange av hans kamerater hadde ofret livet i kampen mot fascismen. Andre hadde overlevd, men med fysiske og psykiske skader for livet etter fangenskap med mishandling og tortur og kanskje med en nagende følelse av å ha sviktet etter å ha sprukket i avhør.

Fredsrus med bismak

Annen verdenskrig er den mest dramatiske perioden i nyere norsk historie. Den inneholder utallige historier om hendelser og begivenheter og var preget av spesielle ideologiske strømninger og ideer. Dessuten brakte fem års okkupasjon fram i dagen dyptliggende holdninger og psykologiske mekanismer som til vanlig holdes i sjakk av samfunnsmessige konvensjoner.

Det var all grunn til feiring våren 1945 da fem års tysk okkupasjon og nazistyre var over, men Asbjørn Sunde var neppe alene om ikke å føle seg fortrolig med den uhemmede feiringen. Bildet av hele det norske folk i unison fredsrus har sin bakside. Store folkegrupper som hver for seg hadde sine høyst ulike opplevelser og erfaringer fra krigsårene, tok ikke fullt ut del i feiringen. Noen turde ikke delta, mens andre ikke orket. De kunne være fysisk og psykisk ute av stand til det etter opplevelser de siste fem årene, eller de var sterkt preget av sorg og tap eller av uro og bekymring for seg selv eller noen som sto dem nær.

Samtidig var det en del som følte ekstra behov for å vise at de deltok i feiringen. Noen hadde deltatt i kampen mot okkupanten og NS-regimet. Andre hadde sviktet ved å stille seg på de tyske makthavernes side. Mellom disse posisjonene var det mange nyanser der de fleste trolig hadde sympatisert med motstandskampen uten selv å delta aktivt. En god del hadde sittet på gjerdet uten å ta klar stilling. Noen av disse markerte at de var på riktig side ved å delta ekstra høylytt i feiringen av fred og frihet.

For store grupper må fredsvåren 1945 ha vært en vond og vanskelig tid. Mange var mer preget av vonde følelser med sorg, savn, bekymring, frykt og uro, enn av den uhemmede gleden som dominerer ettertidens bilde av frigjøringsdagene.

Titusener i sorg

Om lag ti tusen nordmenn mistet livet som følge av annen verdenskrig. En stor del av disse var sjøfolk som omkom ved torpedering og andre krigshendelser. Andre omkom som soldater under kampene våren 1940 eller i alliert tjeneste senere. Mer enn 800 nordmenn falt i tysk tjeneste på Østfronten og nesten like mange jøder ble avlivet etter å ha blitt deportert fra Norge i 1942 og 1943. En god del motstandsfolk var blitt henrettet, torturert til døde eller omkommet som følge av dårlig behandling i fengsler og fangeleirer. Ved fredsslutningen var skjebnene til mange nordmenn fortsatt ikke gjort rede for.

Alle disse hadde trolig nære pårørende som må ha utgjort flere titalls tusen. Selv om det var gått flere år siden deres kjære var omkommet, er det grunn til å tro at mange var preget av sorg og savn når krigsårene endelig var slutt og det skulle feires.

Nordmenn i utlendighet

I løpet av krigen ble omlag 44 000 nordmenn arrestert og fengslet på grunn av ulike former for motstand mot NS-regimet og den tyske okkupantmakten. De fleste satt i fengsler og fangeleirer i Norge mens 9000 ble sendt til ulike leirer i Tyskland og Polen. Dessuten havnet rundt 900 nordmenn i japanske fangeleirer.

Sovjetiske eller serbiske krigsfanger i leir i Nord-Norge etter krigens slutt. Riksarkivet (PA-276 Leiv Kreyberg, U-lysbilder, bilde nr. 9).

En del omkom i fangenskap, mens andre var sluppet fri, og da gjerne sterkt preget av dårlige forhold med mishandling og tortur. Ved krigens slutt var det likevel flere tusen nordmenn som befant seg i fengsler og fangeleire i Norge og utlandet. Mange av disse opplevde krigens sluttfase og frigjøringen som en dramatisk tid.

En annen stor gruppe som hadde vært borte fra sine familier i Norge, var alle de som under krigen hadde forlatt landet og gått i eksil. Våren 1945 utgjorde de nærmere 80 000, derav 43 000 som flyktninger i Sverige og 15 000 i militære styrker i England, Canada og andre steder.

Minst 30 000 norske sjøfolk seilte på skip under norsk og alliert kommando under krigen. Ved krigens slutt var om lag 3700 av disse krigsseilerne omkommet ved fiendtlig torpedering eller på annet vis. Selv om de som hadde overlevd gledet seg over at krigen var over og at de etter hvert kunne vende hjem, var mange preget av sine opplevelser. I fem år hadde de vært borte fra landet og manglet gjerne informasjon om hva som hadde skjedd med familien hjemme.

De mange tusen sjøfolkene som hadde seilt i innenriksfart, altså under tysk kontroll, hadde også en spesiell historie. På linje med de egentlige "krigsseilerne" under alliert kommando, hadde også de hatt farefullt arbeid gjennom krigsårene. Nærmere 800 av dem omkom.

Ødelagte lokalsamfunn i nord

Da tyskerne evakuerte Finnmark og Nord-Troms høsten 1944 ble om lag 50 000 av beboerne tvangsevakuert sørover. For de evakuerte ble gleden over frigjøringen et halvår senere dempet av vissheten om at deres hus og hjem i nord var brent. Hele lokalsamfunn med skoler, sykehus, forretninger, kaier, bruer, telefonlinjer, fiskebruk, kirker og kommunehus var ødelagt.

Likevel var det mange som midt oppe i fredsfeiringen hadde hodene fulle av planer om å vende tilbake og ta fatt på å bygge opp igjen sine hjem og sine samfunn. I løpet av sommeren 1945 reiste nesten halvparten av de evakuerte fra Finnmark tilbake til sine hjemsteder. Mange måtte leve kummerlig i lang tid.

Jakten på svikerne

Mens folk feiret frigjøringen var jakten allerede i full gang på de som hadde støttet opp om NS og den tyske okkupantmakten. Landssvikanordningen, som var vedtatt av regjeringen i London i 1944, ble satt ut i livet, og de skyldige skulle dømmes og straffes. Til sammen omfattet rettsoppgjøret de neste årene mer enn 90 000 nordmenn. Av disse var det "bare" om lag halvparten som fikk dom og straff. Det er likevel tvilsomt om særlig mange i denne gruppen eller deres nære familie fant grunn til å feire våren 1945.

I tillegg til det ordinære landssvikoppgjøret som ble ført ved domstolene, ble det raskt startet opp en utrenskning av "unasjonale" elementer. Dette skjedde i både offentlig og privat sektor med suspensjoner, oppsigelser og eksklusjoner. I offentlige etater ble slike utrenskninger, også omtalt som opprydding eller gransking, gjennomført i henhold til provisorisk anordning vedtatt av eksilmyndighetene under krigen og etter lov av 19.7.1946 om utrensking i offentlig tjeneste.

Utrenskningene omfattet mange tusen og må ha skapt usikkerhet hos mange. I Oslo kommune var for eksempel ca. 300 ansatte medlemmer av Nasjonal Samling. Granskningskomiteen mottok og behandlet klager på ytterligere ca. 1250 ansatte. Det ble opprettet granskningskomiteer på alle plan, helt ned til for eksempel *Oslo Postkontors Rengjøringgruppes Granskningskomite*.

Sandland, ønsker forbind
slekt og bekjente under
Liland, Laupstad i L
Hallo,
søsken, slektninger o
Telegrafer eller skriv. V
se er: Farstad pr. Fridh
foten.
Jens Jensen, Mikkel N
Henrik W. Kvivesen,
Hallo far, mor og søs
ker å komme i forbin
dere. Ragn., Kirsten,
Ruth Olsen, Bonakas,
adr. er: Hoseth, Sand
Slektninger og nab
fra dere. Vi oppholde
ne i Lofoten. Nils
fra Gunnarnes.
Hallo,
vår slekt og venner,
er: Nusfjord i Lofot
Nils og Ole Ander
Egil Ando
Storvik om Hamm
å komme i forbinde
ninger og kjente.
i Lofoten.
Berit Anno
fra Rastoby i Var
å komme i forbind
og venner. Vi er
her i dette sted.
Nusfjord i Lofoten
Fritjof Thom
Thomassen, Tho
ønsker å komm
med kjente. Vår
vesenet, Mosjøen
Randi
søker korrespon
mor Magna Ols
evakuert til M
Olsen, adr. Sk
Lofoten.
Min
er intil videre
Elise Dahl,
komme i forb
og kjenninge
ningsvær.
Hallo mo
kjente. Jeg e
gierne å
med dere sn
thinsen, ad
Ballstad.
Underteg
se med sin
riksen, Hol

Under evakueringen av Finnmark høsten 1944 ble familiemedlemmer sendt ulike steder og måtte sette inn avisannonser for å finne hverandre igjen. Riksarkivet (PA-1209_Uj219a_0099). Utsnitt.

Komiteene opptrådte ofte med svakere krav til bevisførsel enn ved saker som ble ført ved en domstol. I Postverket ble for eksempel en ung kvinne fjernet fra sin stilling selv om en ikke hadde noen klare bevis for at hun hadde hatt unødig omgang med tyskere. Om henne var det tydeligvis nok grunn at hun "*var i en farlig alder*". Granskingskomiteen måtte vedgå at de ikke hadde kjennskap til at hun var tyskertøs, men la vekt på at "*hun fikk i stillings medfør forbindelse med mange mennesker, også tyskere. Hun var sentralbord-dame.*"

Tyskerjenter og krigsbarn

Det var ikke i strid med norsk lov å ha tysk kjæreste under krigen, men mange kvinner ble likevel utsatt for til dels sterke straffereaksjoner for sin adferd under krigen. Flere tusen ble fengslet og internert av myndighetene og mange ble utsatt for folkelige oppgjør med blant annet hårklipping.

Anslag kan tyde på at om lag 30 til 50 000 kvinner, altså nærmere ti prosent av alle norske kvinner i alderen 18–35 år, under krigen hadde hatt så nære forhold til tyske menn at det enten resulterte i, eller kunne ha resultert i barn. I tillegg kom kanskje like mange som ikke hadde hatt så nære forhold, men som likevel kunne bli ansett som tyskerjenter.

Under krigen ble det født om lag 10 000 "krigsbarn", altså barn med norske mødre og tyske fedre. Barna var selvsagt uskyldige, men mange hadde likevel et negativt syn på dem. De ble gjerne sett som representanter for det tyske som en nå endelig skulle være kvitt.

Fremmede fanger og soldater

Det skulle ta tid før de tyske soldatene forlot landet. Etter kapitulasjonen oppholdt det seg om lag 350 000 tyskere i Norge, noe som tilsvarte drøyt ti prosent av den norske befolkningen. Bare vissheten om at de fortsatt var i landet, må ha virket inn på stemningen under feiringen av frigjøringen.

Etter fem års brutal okkupasjon gikk det naturlig nok en antitysk bølge over landet. Mange var hatske mot alt tysk. En del av de internerte tyske soldatene ble også satt til farlig arbeid i strid med Genèvekonvensjonens regler om behandling av krigsfanger. I løpet av sommeren 1945 ble for eksempel 275 tyskere drept under minerydding i Norge.

Under krigen hadde tyskerne fraktet tusenvis av krigsfanger og andre tvangsarbeidere til Norge. Disse var for en stor del satt i arbeid på tyskernes store byggeprosjekter, som blant annet Nordlandsbanen. Mange tusen var omkommet under slavearbeidet, men ved krigens slutt var det nærmere 100 000 krigsfanger i Norge, derav over 80 000 sovjetiske. Mange av de tidligere fangene var syke og sterkt svekket, blant annet var tuberkulose utbredt i leirene. De fangene som var i noenlunde god stand, gledet seg selvsagt over at fangelivet var over, og noen feiret sammen med nordmenn i nabolaget. Samtidig var mange av dem sterkt preget av flere års hardt fangeliv og tanker om medfanger som bukket under før frigjøringen. I tillegg skulle de nå vende hjem til sine hjemland uten å vite om familiene fortsatt var i live eller om alle var døde og alt rasert av krigen.

En ny start?

Bildet av fredsvåren 1945 med det norske folk i unison og uhemmet jubel kan altså nyanseres en god del. Det var langt fra hele folket som uten videre tok del i feiringen. En stor del av dem var preget av andre følelser enn bare glede og begeistring over fred og frihet.

Til sammen utgjorde nordmennene i de ulike gruppene som her er omtalt, flere hundre tusen. De fleste av dem hadde også nær familie som trolig var engstelige eller følte uro, savn og sorg gjennom vårdagene 1945. Kanskje var det bortimot en million nordmenn, altså en tredel av befolkningen, som enten ikke deltok i fredsfeiringen, eller som hadde sterkt splittede følelser mens de sang fedrelandssanger ropte hurra og viftet med flagget.

Nå, 70 år etter krigens slutt, er flere av gruppene fortsatt tema i samfunnsdebatten. Tyskerjentene er jevnlig gjenstand for oppmerksomhet, og nå stort sett med sympati. De norske krigsbarna fikk i statsministerens nyttårstale i 2000 en unnskyldning for statens håndtering av gruppen gjennom etterkrigstiden. Også de norske krigsseilerne måtte vente lenge. Først i 1972, da mange av dem var døde, fikk de den anerkjennelsen de fortjente og Stortinget vedtok å betale tilbakeholdte deler av deres hyrer fra tjeneste gjennom krigsårene.

Da verdenskrigen gikk mot slutten våren 1945 var den "kalde krigen" allerede i emning med nye fiendebilder. Dette er trolig med på å forklare hvorfor for eksempel skjebnene til alle de sovjetiske krigsfangene som utførte slavearbeid, innsatsen til Den røde armé i frigjøringen av deler av Nord-Norge og virksomheten til den kommunistiske motstandsbevegelse i Norge under krigen, tidligere ikke har fått en mer sentral og fortjent plass i vår fortelling om annen verdenskrig. På den annen side gikk det bare få år før tyske soldater var våre venner som NATO-allierte.

70 år etter krigens slutt er vi ennå ikke er ferdig med den. Det er all grunn til å tro at også kommende generasjoner vil befatte seg med disse fem årene på 1940-tallet. Temaene er mange, og arkivkildene er fortsatt rike.

For flere av de gruppene som omtales her, finnes det rikelig med kildemateriale i form av arkiver. Mye oppbevares i Riksarkivet, men det finnes også en god del relevant materiale i statsarkiv og lokale kommunearkiv. Her er et utvalg aktuelle arkiv, stort sett i Riksarkivet. Noen er i hovedsak fritt tilgjengelige, andre er klausulert slik at det må søkes om adgang.

De som falt under krigen: Arkiv S-1708 Sosialdepartementet, Våre falne (arkivet etter redaksjonen for bokverket *Våre falne*)

Landssvikoppgjøret: Arkiv S-3138 Landssvikarkivet; Arkiv S-1555 Riksadvokatens landssvikarkiv

Utrenskingsutvalg/komiteer: i en rekke offentlige og private arkiv i Riksarkivet, statsarkiv og kommunearkiv

Tyskerjenter: Arkiv Rafa-2182 Abteilung Lebensborn. Om lag 8000 kvinner som fikk barn med tyske menn, er summarisk omtalt i sentrale kartotek og protokoller. Størstedelen av saksmappene inngår i ulike fylkesmannsarkiv som er avlevert til de respektive statsarkiv; Arkiv S-4443 Oslo politikammer, Landssvikavdelingen (Hovedøya leir). Dessuten finnes det spredte opplysninger i lokale politiarkiv ved statsarkivene m.v.

Evakuerte fra Nord-Norge: Arkiv: S-1677 Flyktnings- og fangedirektoratet, sentralt arkiv; (og flere andre arkiv etter avdelinger ved direktoratet); arkiv: S-2559 Finnmarkskontoret

Krigsseilere: i en del av arkivene etter Nortraship, og i de tre arkivene etter de norske innskudds- og trekkontorene i henholdsvis London (S-3273); i New York (S-3274) og i Oslo (S-2081)

Nordmenn i fangenskap: Arkiv S-1329 Statspolitiet; RAFA-5969 Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD; arkiv PA-1075 Nordmenn i fangenskap 1940-1945; arkiv PA-250 Norges Røde Kors; arkiv S-1560 Rikspolitisjefen (serie L); Arkiv S-1681 Flyktnings- og fangedirektoratet, Repatrieringskontoret

Nordmenn i eksil: Arkiv S-6753 Flyktningskontoret i Stockholm; Flyktningskontorets register, se: http://arkivverket.no/URN:db_read/db/43434/, (kartotek fra mottakssentralen i Storbritannia oppbevares ved Norges Hjemmefrontmuseum)

De internerte tyske soldatene i Norge: arkiv RAFA-2197 Deutscher Oberbefehlshaber Norwegen (DOBN); flere kontorarkiv under Flyktnings- og fangedirektoratet

Utenlandske tvangsarbeidere og krigsfanger: Arkiv RAFA 2188 Organisation Todt; flere kontorarkiv under Flyktnings- og fangedirektoratet

Jødeaksjonene i 1942: Arkiv S-1329 Statspolitiet (bl.a. serie Ga); Arkiv S-1708 Våre falne, serie Ee (nr. 171–197)

Skolebarns minner om krig og fred

AV NINA HVEEM CARLSEN,
FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

"Det vil kanskje bety døden", tenkte skolegutten som oppdaget drapet på en tysk soldat. Han fryktet for sitt eget liv om noen visste at han visste, og turte ikke si et ord. Guttens angst var ikke unik. Andre verdenskrig var et nasjonalt traume, en hendelse og en periode som har satt dype spor i flere generasjoner nordmenn.

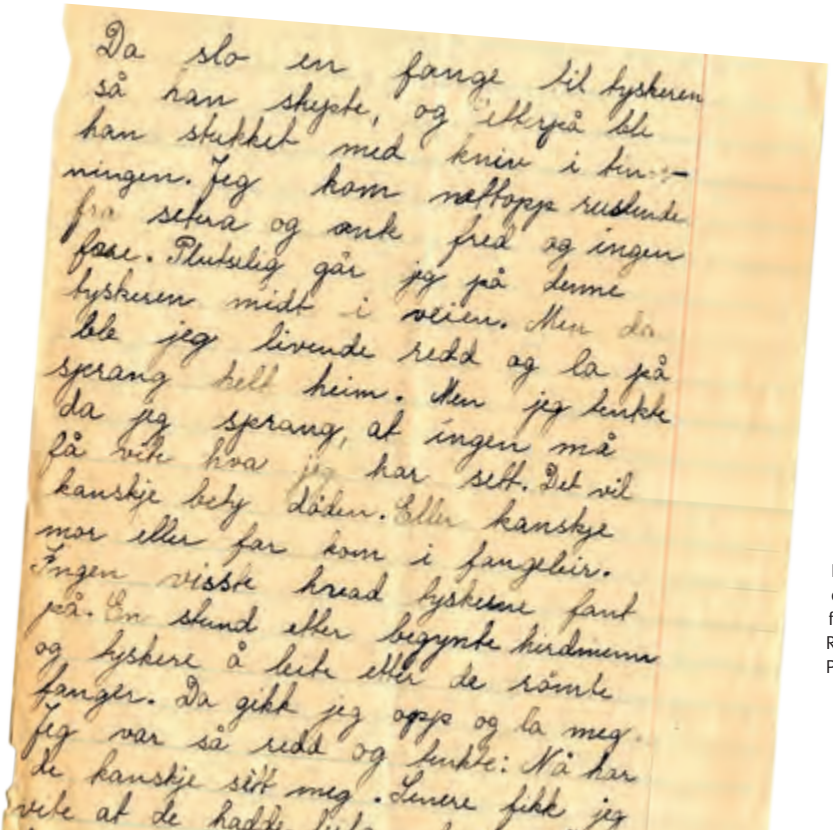

Da slo en fange til tyskeren
så han skjøte, og ilkrykå ble
han stukket med kniv i tinn-
ningen. Jeg kom naltopp rusende
fra setra og ønk fred og ingen
fare. Plutselig går jeg på denne
tyskeren midt i veien. Men da
ble jeg livende redd og la på
sprang hell heim. Men jeg tenkte
da jeg sprang, at ingen må
få vite hva jeg har sett. Det vil
kanskje bety döden. Eller kanskje
mor eller far kom i fangeleir.
Ingen visste hvad tyskerne fant
på. En stund eller begynte hundene
og tyskere å leite eller de rømte
fanger. Da gikk jeg opp og la meg.
Jeg var så redd og tenkte: Nå har
de kanskje sitt meg. Senere fikk jeg
vite at de hadde

Krigen ga både barn og voksne dramatiske opplevelser, følelser og minner som trengte å bearbeides. Mange ville aldri snakke om det de hadde opplevd, men lærere over hele landet ga barna stiloppgaver om krigen i månedene og de nærmeste årene etter 1945. De fleste var klar over at det var spesielt viktig for barna å få bearbeidet opplevelser og inntrykk som kunne være både uvirkelige og uforklarlige for dem og som de hadde vanskelig for å sette ord på i ettertid.

Tidligere denne våren har vi kunnet lese mange historier om 9. april i norske medier, og mange

"... og etterpå ble han stukket med en kniv i tinningen."
En gutt fra Korgen forteller om hendelsene som han tilfeldig dumpet borti på vei hjem fra setra. Angst for represalier for seg og familien er den første tanken som slår ham. Riksarkivet (Det Norske Totalavholdsselskap PA-0419/E/Eb/L0603).

forteller om opplevelser de som små barn ikke helt forsto. Felles for disse historiene er at de blir fortalt med en avstand på 75 år. Hvis man er interessert i beretninger og øyenvitneskildringer fra krigen av mer umiddelbar og samtidig karakter, kan man gå til arkivene fra den tiden. I arkivet etter Det norske totalavholdsselskap (DNT) er det nettopp barnas historier som møter oss. Gjennom forlaget Ariel utlyste DNT høsten 1946 en stil-konkurranse for barn i de øverste klassene av folkeskolen. Tittelen på oppgaven skulle være enten "Et minne fra krigen" eller "Da freden kom".

Barnas krig

"*Krigen og fredsvåren gjorde et sterkt inntrykk på både voksne og barn. Men hvordan opplevde barna det hele?*" sto det å lese i Norsk Skuleblad nr 37/1946. "*Langt på vei kan stil-oppgaver i skolen gi svar på dette*", skrev bladet videre og mente at det var ønskelig at enda flere lærere ga elevene oppgaver som kunne belyse barnas opplevelser. Lenger ute i bladet sto annonsen fra Ariel forlag: Med innleveringsfrist 10. oktober, ble lærerne oppfordret til å sende inn de to beste besvarelsene fra avgangsklassene. Premiene var på 100, 50 og 25 kroner, og flere av stilene skulle trykkes i årets julehefte fra DNT.

Et minne fra krigen

Resultatet ligger i en arkivboks i Riksarkivet. Nesten to hundre skolestiler, noen med tegninger og foto limt på, fulle av drama og angst, glede over freden og sorg over tap og lidelser. Det er særlig de som skriver om et minne fra krigen som griper oss nå mange tiår etter, og enkelte av fortellingene er sterk kost. Mange forteller om fly og bombeangrep og tar oss med inn i tilfluktsrom med familie og naboer eller beskriver levende hvordan bomber slippes og båter og hus står i brann.

Enda større inntrykk gjør mer personlige historier, som historien om tyskeren som blir skutt i seterdøra, med den følge at tyske soldater kommer

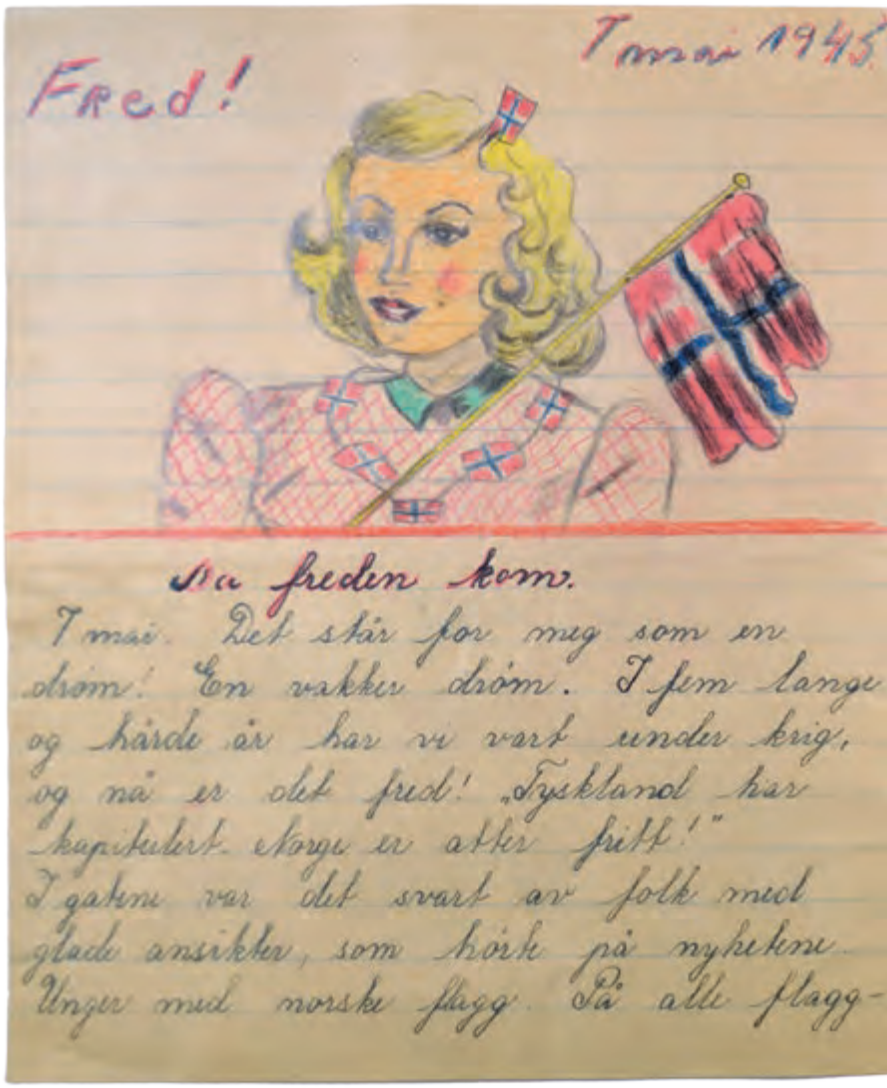

dagen etter og brenner ned hele setra, mens tiåringen og resten av familien som har flyktet unna, ser røyksøylen fra tilfluktstedet lenger opp i lia.

En jente forteller om hvordan fetteren, en nydelig midtsommerdag, plutselig og tilfeldig får et skudd i armen under et flyangrep. Hun er til stede og beskriver hjerteskjærende timene etterpå med foreldrene hans, som nærmest i sjokk får ham i seng, men opplever at den unge gutten dør av blodtapet samme dag.

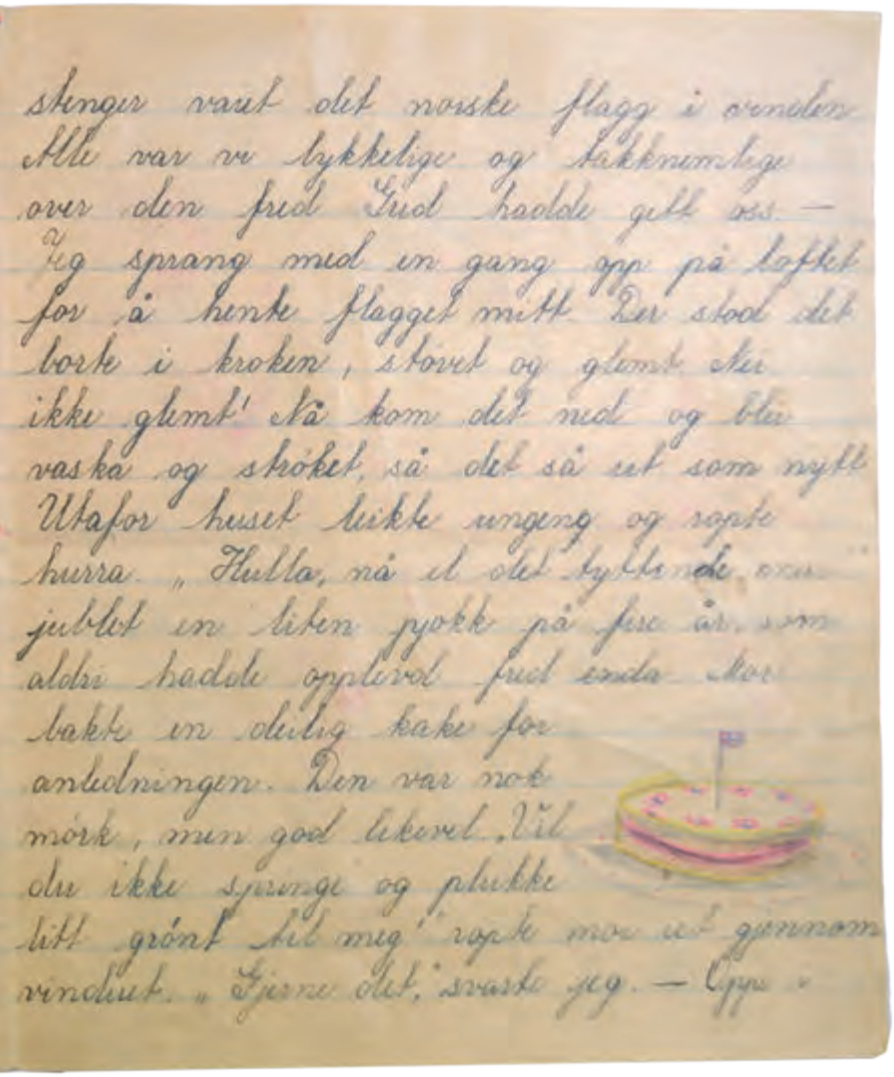
stinger vaut det norske flagg i vinden
Alle var vi lykkelige og takknemlige
over den fred Gud hadde gitt oss. —
Jeg sprang med en gang opp på loftet
for å hente flagget mitt. Der stod det
borte i kroken, støvet og glemt. Nei
ikke glemt! Nå kom det ned og blir
vaska og strøket, så det så ut som nytt.
Utafor huset hikke ungene og ropte
hurra „Hulla, nå er det lykkelige oss
jublet en liten pykk på fire år, som
aldri hadde opplevd fred enda. Mor
bakte en deilig kake for
anledningen. Den var nok
mørk, men god likevel. Vil
du ikke springe og plukke
litt grønt til meg? ropte mor ut gjennom
vinduet. „Gjerne det, svarte jeg. — Opp

Flagg og glade smil går igjen både i tekst og tegninger til den ene stiloppgaven. De viser hvor raskt minnet om fredsfesten fikk noe formelaktig og anekdotisk over seg. Riksarkivet (Det Norske Totalavholdsselskap PA-0419/E/Eb/L0603).

Angst og traumer

Fra Korgen i Nordland skriver flere av barna om fangeleiren med de jugoslaviske fangene på Fagerlimoen. Noen av dem har skoleveien sin forbi fangeleiren og opplever stadig og over lang tid brutaliteten og volden overfor de jugoslaviske fangene fra både norske og tyske voktere. Angsten og traumene dette forårsaket, kommer tydelig fram i en historie der en skolegutt forteller at han nærmest snublet over en død tysk soldat på stien. Han løper skrekkslagen hjem, men tør ikke fortelle noen om opplevelsen. "… *Men jeg tenkte da jeg sprang, at ingen må få vite hva jeg har sett. Det vil kanskje bety døden. Eller kanskje mor eller far kom i fangeleir. Ingen visste hva tyskerne fant på …*"

Det viste seg at det var en tysk soldat som var blitt knivstukket og drept av to jugoslaviske fanger som hadde klart å rømme. Represaliene overfor de andre fangene ble enorme: Samtlige fanger måtte ligge urørlig i et helt døgn med ansiktet ned i bakken. Det ble skutt 39 fanger i Korgen og 20 i Osen. De nærmeste dagene ble det på reichskommissar Terbovens personlige ordre skutt om lag 400 krigsfanger i forskjellige leirer, alle som hevn for én død tysker. Det er ikke rart at gutten var redd. "*Nå er krigen slutt og jeg har fortalt mor og far alt sammen*" skriver han mot slutten av stilen, "*men denne hendinga kommer ofte i mine tanker.*"

Det er stor spennvidde i fortellingene om et minne fra krigen. De fleste er mørke og skjebnetunge, fylt av følelser og egne vonde opplevelser, men noen få er holdt i en mer munter og muntlig stil med lydmalende bombesmell og kjappe dialoger.

Da freden kom

Stilene om da freden kom er jevnt over ganske annerledes. Her ser det ut til at fortellingen om maidagene i 1945 allerede har fått sin nokså faste form, slik vi har fått den overlevert i alle år etter krigen: Solen skinner, fuglene synger og fredsbudskapet sprer seg gjennom bygd og by. "Er det sant!", "Jeg kan ikke tro det!" blander seg med flaggene som går til topps og fedrelandssangene som impulsivt stemmes i. Kirkeklokkene ringer, radioene kommer fram og de siste kaffebønnene serveres til kongens radiotale om kvelden. Barna går i tog med hurra-rop og vaiende flagg, og de fem lange, tunge årene blir satt i perspektiv.

Det er interessant å se hvordan det kollektive minnet blir formidlet i disse stilene om da freden kom, at det allerede et år etter krigen hadde utkrystalli-

Premietevling.

D. N. T.s julehefte for barn 1946 innbyr til ei pristevling om den beste norske stilen med emnet „Då freden kom" eller „Eit minne frå krigen". Premiar: 100,—, 50,— og 25,— kroner. Ein held seg rett til kjøp av upremiera stilar.

Konkurransen gjeld øvste folkeskuleklassane.

Domsnemnd: Bernh. Steinsland, Jon Bekkhus og Jon Gjestrud.

Frist for innlevering 10. oktober 1946.

Forlaget ARIEL Møllergt. 24, Oslo.

Utlysningen som sto i *Norsk Skuleblad* 37/1946 oppfordret folkeskolelærere over hele landet til å la elevene fra de øverste klassene delta i stil-konkurransen. Fristen var relativt kort, så noen lærere sendte inn eksamensbesvarelser eller skolestiler med samme tema som var gitt tidligere på året. At barna kunne ha godt av å skrive om krigsminner, var nok ikke ukjent for skolefolk den gangen heller.

sert seg et narrativ om 7. og 8. mai som faktisk gjaldt hele landet, by og bygd. Med små variasjoner er opplevelsen ganske lik, og handlingsmønstret gjentar seg i stil etter stil. Var det sånn? Var det samme opplevelse, samme dialog som utspant seg uansett hvor eller hvem du var? Eller ble denne historien fortalt så ofte og så overbevisende at barna hadde en fornemmelse av at det var sånn de opplevde det, de også?

Hukommelse og sannhet

Mange av stilene som ligger i arkivet etter DNTs premiekonkurranse er preget av felles tankegods, og særlig i freds-stilene er nok ofte det kollektive minnet like framtredende som faktiske hendelser og realiteter. I så måte kan dette være en påminnelse om å ta de historiske kildene for det de er, nemlig den opplevde sannhet for den som forteller om egne opplevelser. Og den opplevde sannhet er kanskje ikke til å kjenne igjen for andre som også var tilstede, men som opplevde det på en helt annen måte.

På den annen side er mange av stilbesvarelsene også sterke personlige skildringer, fulle av vanskelige og vonde enkeltopplevelser. Og nettopp fordi det er enkeltopplevelser, vil det kollektive minnet ikke på samme måte komme inn som et styrende element, og kanskje gjør det beskrivelsene mer originale? Men rent kildekritisk kan det likevel være viktig å ha i bakhodet at et barns hukommelse og minner kan være preget både av tiden som har gått og av følelser og bearbeidelser i ettertid, så også i disse stilene vil den opplevde sannhet kanskje bare være én versjon av det som hendte, og ikke nødvendigvis den eneste.

Uansett, stilene er interessante historiske minner for oss i ettertid, både som beretninger om faktiske hendelser og som uttrykk for barns tanker og skolegang på midten av 1900-tallet. Og for skolebarna fungerte de forhåpentligvis som en kanal for å bearbeide vonde krigshendelser, slik meningen var da konkurransen ble utlyst høsten 1946.

Kilder

RA/PA-0419 Det Norske Totalavholdsselskap E/Eb/L0603

Norsk Skuleblad 1946 nr 37

Alle skolestilene finnes i digital versjon: www.digitalarkivet http://arkivverket.no/URN:db_read/db/70716

I skyggen av Den røde armé: Gjenreisning i uvisshet

AV TROND INGE KARLSEN,
ARKIVAR, STATS-
ARKIVET I TROMSØ

I oktober 1944 ble Øst-Finnmark befridd av sovjetiske tropper. Tyskerne hadde ved bruk av den brente jords taktikk gjort sitt beste for å utslette all bebyggelse og infrastruktur. Gjenoppbyggingen startet etter hvert, men mange utfordringer forsinket arbeidet. I Sør-Varanger var Sovjetunionens militære nærvær på norsk jord, samt en uavklart ny nabogrense mot Stalins mektige land, en hemsko for tempo og pågangsmot i arbeidet. Ville de sovjetiske soldatene bli stående?

18. oktober 1944 gikk sovjetiske soldater inn i Norge via Kirkenes. Ti dager senere startet den tyske nedbrenningen av Finnmark og Nord-Troms på direkte ordre fra Hitler. Rundt 60 000 mennesker skulle tvangsevakueres, og det ble dannet en ny forsvarslinje ved Lyngenfjorden i Nord-Troms. Etter den tyske kapitulasjonen 8. mai 1945 mente den norske samlingsregjeringen at ødeleggelsene i Finnmark og Nord-Troms ikke kunne overlates til lokale styreorganer og private. Det var desperat behov for husvære, både til de tusener som hadde motsatt seg evakueringen året før og til de som kom reisende tilbake sørfra i løpet av fredssommeren. I juni 1945 ble Gjenreisningsdirektoratets Finnmarkskontor opprettet i Harstad for å lede an i gjenreisningen.

Sovjetisk interessesfære?

Finnmark og Nord-Troms var et katastrofeområde. Blant annet var 11 000 bolighus brent eller jevnet med jorden. Utfordringen var å fordele materialer og arbeidskraft, og provisoriske brakker ble tilbudt

som nødløsning. Dokumentasjon rundt disse sidene ved gjenreisningen finnes i mange offentlige arkiver som omfatter landsdelen. Men én spesiell utfordring overskygget de andre den første tiden etter frigjøringen for folk i Sør-Varanger. Vi finner spor av den i arkivet til Fylkesmannen i Finnmark. Sovjetiske styrker på norsk jord hadde vært velkomne da de tvang tyskerne på retrett, men da de fortsatt stod i Finnmark måneder etter kapitulasjonen, la det en demper på starten av gjenoppbyggingen. Sivilt norsk styre hadde vært på plass siden frigjøringen i oktober 1944, og norske soldater fra Skottland, om enn i relativt beskjedent antall, meldte sitt nærvær etter kort tid. Den røde armé dvelte altså fortsatt på norsk side av grensen. Stalins soldater hadde i krigens sluttfase kjempet seg fram til østbredden av Tanaelva, og avsluttet en offensiv som hadde kostet. Bare kampene om Øst-Finnmark hadde krevd mange hundre døde og sårede sovjetiske soldater. Norge hadde dessuten fått ny felles

Sovjetiske soldater strømmer over Elvenes bru. Brua var sprengt av tyskerne, men Den røde armé bygde ny. Brua ligger der Bøkfjorden møter Pasvikelvas munning, kun 1580 meter i luftlinje fra den russiske grensen og ikke langt unna Boris Gleb. Ukjent fotograf for Den røde armé. Original Sør-Varanger Museum.

grense mot Sovjetunionen istedenfor mot Finland, som før krigen. Denne grensen var ennå uavklart. Ville de sovjetiske soldatene trekke seg ut, eller ville de bli stående med de følger dette måtte få?

Bekymret fylkesprost

Nyhetsbildet fra stormaktspolitikken fortalte tydelig at det i krigens sluttfase hadde vokst fram en forståelse om at enkelte land og områder i Europa i etterkrigstiden ville komme under innflytelse av enten de vestlige allierte eller Sovjetunionen. Det ble snakket om interessesfærer. Denne bakgrunnen skapte uro i befolkningen i Sør-Varanger, noe vi finner dokumentert i et brev i arkivet til Fylkesmannen i Finnmark. Det var fylkesprost i Finnmark, Alf Kristian Theodor Wiig, som 29. august 1945 skrev et bekymret brev til Hans J. Gabrielsen, som da var konsultativ statsråd for gjenreisningen i Einar Gerhardsens samlingsregjering. Wiig fortalte at han hadde hatt besøk av biskopen i Nord-Hålogaland, Wollert Krohn-Hansen, som hadde vært på visitt i Sør-Varanger. Biskopen hadde på sin reise fått det inntrykk at folk var engstelige for hvordan det skulle gå med Kirkenes og området rundt. Frykten for at deler av Øst-Finnmark med tiden skulle tilfalle Sovjetunionen opptok folk, og man hadde visstnok grunn til mistanke. "*(…) en spør seg selv om det kan være nødvendig at de holder atten-tjue tusen mann derborte. Så høyt mener man at tallet er*", refererte biskop Krohn-Hansen. At mannskapet også var i ferd med å bygge vinterboliger og øyensynlig "*forberedte seg på et lengre opphold*", ga god næring til spekulasjoner rundt Stalins egentlige intensjoner.

Den absolutt nødvendige gjenoppbyggingen fikk etter sigende ikke den tiltrengte fart og entusiasme. Det ble ikke lagt "den kraft" i gjenreisningsarbeidet som ønskelig var. Folk "kvir" seg for å bygge, da de ikke på ny vil miste det de har, oppsummerte Wiig. Biskop Krohn-Hansen hadde bedt fylkesprost Wiig formidle disse bekymringer til nettopp statsråd Gabrielsen. Biskopen håpet øyensynlig på å bidra til å få situasjonen avklart på høyeste hold, slik at luften kunne tas ut av spekulasjonene, og den nødvendige glød og fortgang kunne komme gjenreisningsarbeidet til gode. I det minste mente biskopen at myndighetene kunne gi folk en antydning om at det offentlige ville holde dem "skadesløse" hvis de skulle risikere å miste det de bygde opp igjen. Samtidig erkjente han at dette var "omtaalelige ting", som det var vanskelig å formidle.

Finnmark mellom øst og vest

Som bakteppe til denne dystre stemningen i befolkningen, er det viktig å skyte inn at grenseområdet i det østlige Finnmark hadde hatt en tøff okkupasjon. Denne relativt avsidesliggende delen av kontinentet, langt unna stormaktenes kryssild i det sentrale Europa, havnet midt i kampens hete da Tyskland angrep Sovjetunionen i 1941. Kirkenes, som før okkupasjonen i 1940 hadde knappe 7000 innbyggere, var på det meste senter for rundt 100 000 tyske soldater, og et viktig oppmarsjområde for Hitlers felttog mot øst. Den nordligste delen av Østfronten endte i en tre år lang blodig stillingskrig ved elva Litza, mindre enn ti mil fra Kirkenes, og krevde tyske og sovjetiske omkomne i titusentall. Fram til oktober 1944 hadde byen vært mål for over 320 bombeflyangrep og flyalarmen hadde gått over tusen ganger. Det hevdes at bare Valletta på Malta ble bombet mer enn Kirkenes under 2. verdenskrig. Befolkningen var krigstrett, alt var nedbrent og sprengt, man ville for en hver pris ha stabilitet og hverdagen tilbake som før krigen. Samtidig visste man at finnene hadde gitt avkall på grenseområdet Petsamo til Sovjet etter freden i 1944.

Spekulasjoner om norsk-sovjetisk landbytte

De bekymringene som biskop Krohn-Hansen delte med fylkesprosten finner vi også dokumentert i et annet skriv i arkivet til Fylkesmannen i Finnmark. Forfatteren er major Jakob Schive, som hadde vært norsk offiser under krigen. I august 1945 var han ansatt i Norges geografiske oppmåling i Finnmark og skulle sammen med finske og russiske delegerte

Kirkenes etter nedbrenningen 1944. I forgrunnen ser vi baker Edvin Pettersens branntomt. Original Sør-Varanger museum. Ukjent fotograf.

bestemme punktet hvor de tre lands riksgrenser skulle møtes. Det skulle også planlegges en framtidig grenseoppgang mellom landene. I noen personlige betraktninger, funnet i fylkesmannsarkivet, konkluderer Schive med at befolkningen som bodde i grenselandet mot den mektige naboen i øst, ikke ville "falle til ro" før den fikk en garanti for at området forble norsk. Det var nå slik tvil om dette at man mistet noe av det pågangsmot som krevdes i gjenoppbyggingen, hevdet han.

Schive nevnte dessuten et annet forhold som må ha bidratt til at situasjonen om de østlige landområdene ble oppfattet som uavklart for grensefolket. Han la nemlig for dagen at det blant nordmenn var snakk om frivillig å avstå land til Sovjetunionen i bytte mot tidligere sovjetiske landområder. Det ble ikke antydet hvem som konkret stod bak dette mildt sagt oppsiktsvekkende tankegodset, men det kunne åpne for at Pasvikelven ble norsk fram til den krysset den nye grensen mot Finland. Boris Gleb, et vel tre kvadratkilometer stort område på vestbredden av Pasvikelven, fulgte naturlig med som nytt norsk territorium. Det måtte ha liten interesse for Sovjet, mente noen. Til gjengjeld kunne Norge tilby flere isfrie havner ved å avstå noe av det østlige landområdet.

Tilbaketrekning og grensedragning

Frykten for dette grenseområdets skjebne var i etterkrigstida naturligvis ikke bare noe som opptok lokalbefolkningen i Øst-Finnmark. Det hadde også vært et hett tema hos London-regjeringen, som arbeidet for en fortsatt norsk suverenitet i området ved en eventuell frigjøring og innmarsj av vestlige eller sovjetiske styrker. Kronprins Olav, som i 1944 ble forsvarssjef, uttrykte sin bekymring om at det var stor risiko for at Sovjet ville annektere en del av Nord-Norge direkte i brev til president Roosevelt. Den 16. mai 1944 fikk utenriksminister Trygve Lie på plass en separat norsk-sovjetisk avtale med tanke på å regulere forholdene rundt

Brent ned eller jevnet med jorden i Finnmark 1944:

- Ca 11 000 bolighus
- 4700 fjøs og uthus
- 230 bygninger for industri og håndverk
- 420 forretninger
- 306 fiskebruk
- 53 hoteller og gjestgiveri
- 106 skoler
- 60 bygninger for offentlig administrasjon
- 21 sykehus og sykestuer
- 140 forsamlingshus
- 27 kirker
- Et stort antall veier, i tillegg ca. 350 broer, kaier, båter, brønner og fyrlykter
- Over 22 000 telegrafstolper ble kuttet

Kilde:
Gjenreisningsmuseet i Finnmark og Nord-Troms

en sovjetisk innmarsj i forbindelse med frigjøring. Samarbeidet mellom sovjetiske tropper og nordmenn gikk bra etter frigjøringen høsten 1944, selv om russerne stengte grensen mot Sovjetunionen med de problemer dette skapte.

Ut fra arkivet til Fylkesmannen i Finnmark vet vi at brevet til Fylkesprosten i Finnmark, med biskopens bekymringer, ble tatt opp i regjeringsmøtet 4. september 1945. Så ble det videresendt til Utenriksdepartementet dagen etter. Befolkningen i Øst-Finnmark fikk på denne måten en stemme inn i en lang storpolitisk prosess som skulle lede til endelig avklaring både militært og territorialt. Knapt ett år etter at Den røde armé jagde tyskerne ut av Finnmark, og mindre enn én måned etter biskop Krohn-Hansen og major Schives observasjoner, kom bekreftelsen på at det ikke var Stalins intensjon å bite seg fast slik han gjorde i Øst-Europa. Den 25. september 1945 trakk de sovjetiske styrkene seg ut av Norge. Året etter ble det enighet om en felles grensekommisjon som skulle foreta en ny demarkering av den nye norsk-sovjetiske grensen basert på den finsk-norske grensen fra før krigen. I 1947 ble grensen godkjent.

Gjenreisningen dokumentert

Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms hadde utfordringer nok, og skulle ta mange år. Mange løsninger som opprinnelig var ment å være midlertidige, ble etter hvert permanente. Finnmarkskontoret ble avviklet i 1955. Fylkesgjenreisningsnemnda ble opprettet i 1946 og overtok gradvis oppgavene med å lede og samordne gjenreisningsarbeidet fra Finnmarkskontoret. I Statsarkivet i Tromsø, som dekker de to nordligste fylkene og Svalbard, finner vi i mange arkiver dokumentasjon av ulike sider av gjenreisningen og hvordan den påvirket befolkningen i Troms og Finnmark. Særlig inneholder arkivet etter fylkesmennene mye relevant og interessant dokumentasjon. Finnmarkskontorets arkiv er i Riksarkivet i Oslo. Arkivene fra distrikts- og byggekontorene og en del kommunale byggenemnder er katalogisert samlet og oppbevares i Statsarkivet i Tromsø. Fra sentralt hold ble gjenreisningsoppgaver styrt fra Forsynings- og gjenreisningsdepartementet, Kommunal- og arbeidsdepartementet, Handelsdepartementet og Landbruksdepartementet. Dokumentasjon finnes i arkiv etter de respektive departement.

Kilde
SATR/Arkivet etter Fylkesmannen i Finnmark lnr. 3413

Litteratur

Jaklin, Asbjørn: *Nordfronten – Hitlers skjebneområde*, 2006

Jacobsen, Alf R.: *Miraklet ved Litza*, 2014

Holtsmark, Sven G.: Om den røde hær rykker inn i Norge… Spørsmålet om sovjetisk deltakelse i frigjøringen av Norge 1941–1944, *IFS Info*, nr. 6, 1994

Til befolkningen.

Det er bestemt at Finnmarks befolkning skal tvangsevakueres øyeblikkelig.

I Hammerfest blir denne tvangsevakuering å gjennomføre som følger:

Området Fuglenes—Storelven skal være rømmet innen mandag 30. oktober kl. 12 middag. Tidspunktet for tvangsevakuering av den neste del av byen vil bli kunngjort ved oppslag.

De evakuerede melder seg på evakueringskontoret i Rådhusets 2. etasje (ligningskontoret) som gir anvisning på befordringsmiddel.

De som ikke etterkommer evakueringsordren vil bli avhentet av den vebnede makt.

Evakueringsmyndighetene.

En av mange plakater som ble slått opp av tyskerne like før evakueringen høsten 1944. Riksarkivet (PA-1209_Uj-L0219a_0073).

Regnskapets time

Etterkrigsoppgjøret med entreprenørene

Frigjøringsvåren 1945 stod i håpets tegn. Blendingsgardinene skulle brennes, demokratiets faner heves, og landet skulle gjenoppbygges. Et skår i gleden for en rekke næringsdrivende var likevel bekymringen for at den nye tiden også ville bringe med seg bøter, inndragning og fengselsstraff.

AV MATS INGULSTAD, FORSKER, INSTITUTT FOR HISTORISKE STUDIER, NTNU

Den 12. oktober 1944 satt den norske entreprenøren Nils Darre Nilsen i avhør på mottakssenteret for norske flyktninger på Kjesäter i Sverige. Selskapet hans, *Entreprenør*, hadde flere ganger vært i klammeri med norske og tyske myndigheter på grunn av ulovlig høye priser og lønninger. Selv hevdet Nilsen at han flyktet fordi selskapet var i ferd med å bli pålagt å bygge en rekke enmannsbunkere i Oslo, et militært oppdrag han ikke kunne stå inne for. Selv om han satt inne med viktig kunnskap om tyske anlegg, hadde Nilsen god grunn til bekymring. *Entreprenør* hadde hatt en rask vekst de siste årene med en rekke store oppdrag med bygging av brakker, festningsanlegg og bunkere. Selskapet hadde også vært delaktig i bruk av tvangsutskrevet arbeidskraft, inkludert russiske fanger, ved bygging av tunneler og kaianlegg på Nordlandsbanen.

Etter flere måneders venting kom beskjeden fra Stockholm: Darre Nilsen ble avvist som flyktning fordi han frivillig hadde drevet entreprenørvirksomhet for tyskerne under okkupasjonen. De tyske armeer hadde enda ikke lagt ned sine våpen, men oppgjøret med de norske krigsprofitørene var allerede i gang.

Oppgjøret under oppseiling

Da den andre verdenskrig gikk mot slutten var det en lang rekke norske entreprenører som uroet seg for reaksjonene de kom til å møte etter frigjøringen. Ville de rammes av bøter, fengsel eller det som verre var? Kom de til å bli ilagt yrkesforbud og bli brennemerket som forrædere? Særlig engstelige var nok de entreprenørene som også var fremstående medlemmer av Nasjonal Samling (NS). Partiorganisasjonen rapporterte flittig om "*nesevise*

Mats Ingulstad deltar i forskningsprosjektet *Tvangsarbeidets politiske økonomi. Organisation Todt i Norge under andre verdskrig*. Organisation Todt var en paramilitær tysk instans som ved siden av Wehrmacht var den sentrale aktøren i rekrutteringen, organiseringen og fordelingen av tvangsarbeidere i Norge. Målet er å avdekke tvangsarbeidets omfang, karaktertrekk og økonomiske betydning. Ikke minst undersøkes i hvilken grad, hvorfor, og på hvilken måte norske aktører bidro til bruken av tvangsarbeidere.

ENTREPRENØRFIRMAET

GRUNN A. Lindgård BYGG

L/SH

Trondheim, den 9. juni 1943.

Til Entreprenørutvalget i

Trondheim.

Vedlagt oversendes søknad om godkjenning for mitt firma.

I tillegg til de der gitte oplysninger vil jeg tilføie følgende:

Som ansvarlig teknisk leder har jeg ingeniør Birger Gunnes, utdannet ved N.T.H. 1930, vel, vann og bro. Videre har jeg som merkantil leder revisor Adar Hanner, som er innehaver av stenografiskolen, og som har utgitt en rekke lærebøker i merkantile fag.

1 vedlegg.

Hell & Sel
GRUNN-BYGG
A. LINDGÅRD

Søknad om godkjenning av entreprenørfirmaet Grunnbygg. Riksarkivet (L-sak Trondheim politikammer 1072-1073, Dok 35).

freidige herrer som hoverer, og snakker om hvordan det skal gå med oss etterpå." NS-entreprenørene ventet seg hardhendt behandling i rettsalen, men bekymret seg nok vel så mye for hva som ville skje før saken kom for domstolene. Om lokalbefolkningen benyttet seg av den tyske kapitulasjonen til å ta loven i egne hender, var det mer enn entreprenørautorisasjonen som kunne stå på spill.

Entreprenørene ble allerede under krigen uglesett som "krigsjobbere" og "brakkebaroner." Langs hele kysten lå tyske fort, kanonstillinger, flyplasser og bunkere som godt synlige påminnelser om hvordan den norske byggebransjen hadde tjent Det Tredje Rikets interesser. Det var vel kjent at okkupanten betalte godt med penger fra Norges Bank, særlig i de første krigsårene, og ryktene svirret om smykker kjøpt på svartebørsen, hytter oppført med rasjonerte byggevarer og mistenkelige kjøp av dyre malerier. Både i Stockholm og London ble det ivrig debattert hvordan man skulle håndtere selskapene som "*hensynsløst gikk inn for å tjene penger på situasjonen*". Løsningen ble landssvikanordningen av 15. desember 1944 som åpnet for straffeforfølgelse av utilbørlig "ervervsvirksomhet for fienden".

Vanskelig etterforskning

Forberedelsene til det økonomiske rettsoppgjøret hadde altså begynt i god tid før krigens slutt. Hjemmefrontens ledelse fikk gjennomslag for opprettelsen av et eget Erstatningsdirektorat. Under ledelse av Milorg-lederen Jens Chr. Hauge skulle denne etaten spore opp Wehrmachts villige hjelpere og finne ut hvor de hadde gjemt unna gods og gull. Hauges uttalte intensjon var å sørge for at "*myndighetene denne gang som ikke så mange ganger før lar seg lure av de smarte*".

I pressen og fra fagforeningene kom det stadig påminnelser om at de "økonomiske landssvikere", også kalt krigsprofitører, måtte stilles til ansvar for sitt samarbeid med okkupasjonsmakten. Erstatningsdirektoratet gikk raskt i gang med å kartlegge forholdene i byggebransjen og sendte ut spørreskjemaer til 3531 selskaper og personer. De fikk inn 2339 besvarelser, men bare 364 av dem oppga å ha hatt arbeid for tyskerne. Dette var åpenbart et altfor lavt tall. Imidlertid hadde tyske myndigheter etterlatt seg store mengder arkivmateriale som kunne dokumentere hvilke selskaper som hadde arbeidet for dem og på hva slags vilkår. Finkjemming av disse arkivene gav rikelig med informasjon. To år etter frigjøringen akket en representant for direktoratet seg over en sak der dokumenthaugen "*vokser fra dag til dag og nå sikkert er oppe i hundre kilo*".

Straffesakene mot entreprenørene dreide seg ofte om komplekse økonomiske forhold. Hva som var lovlig inntjening kunne være vanskelige nok å etterprøve på grunnlag av timelister, akkordsedler og arbeidsregnskap. Verre var det at norske selskaper og de tyske oppdragsgiverne noen ganger samarbeidet om å lage anbudene etter at arbeidet var utført, eller utarbeidet misvisende regnskaper og bilag for å omgå den norske prislovgivningen. Samtidig kunne det også være vanskelig å påvise om den enkelte bedriftsleder hadde opptrådd utilbørlig i sitt samkvem med tyskerne. Ofte stod ord mot ord, som når lederen av *Hovde & Co* avfeide anklagene om angiveri som ren hevn for at han slo ned på at arbeiderne skoftet i arbeidstiden for å drikke "dunder".

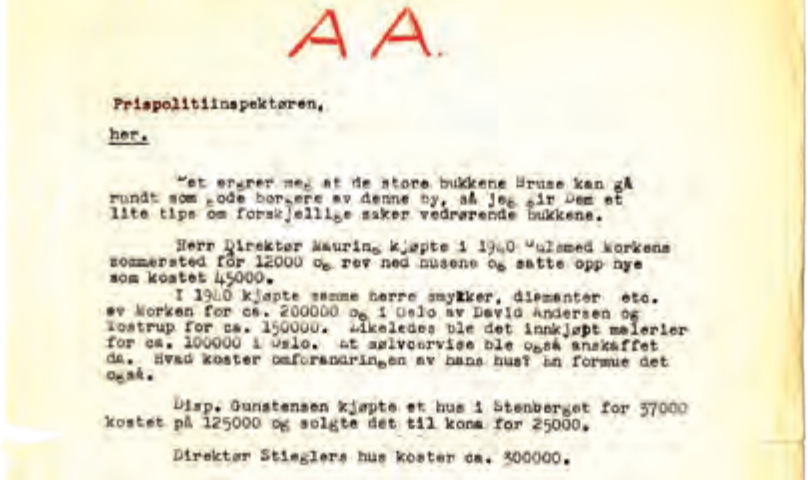

A A.

Prispolitiinspektøren,

her.

Det ergrer meg at de store bukkene Bruse kan gå rundt som gode borgere av denne by, så jeg gir Dem et lite tips om forskjellige saker vedrørende bukkene.

Herr Direktør Maurin kjøpte i 1940 Vulsmed kirkens sommersted for 12000 og rev ned husene og satte opp nye som kostet 45000.

I 1940 kjøpte samme herre smykker, diamanter etc. av Norken for ca. 200000 og i Oslo av David Andersen og Tostrup for ca. 150000. Likeledes ble det innkjøpt malerier for ca. 100000 i Oslo. At sølvservise ble også anskaffet da. Hvad koster omforandringen av hans hus? En formue det også.

Disp. Gunstensen kjøpte et hus i Stenberget for 37000 kostet på 125000 og solgte det til kona for 25000.

Direktør Stieglers hus koster ca. 300000.

Anonymt brev til prispolitiinspektøren om personer og bedrifter som har gjort innbringende forretninger under krigen. Riksarkivet (L-sak Trondheim politikammer 114D, eske 1, Dok AA). Utsnitt.

Beskyldningene stod ikke alltid i forhold til de skriftlige bevisene som var mulige å skaffe til veie. En entreprenør i Trøndelag hadde under krigen vært beskyldt for å arrangere de reneste orgier på *A/S Grunnbyggs* kontor. Dette benektet han på det sterkeste i avhørene etter krigen, i høyden vedgikk han å ha tatt seg en liten dram etter arbeidstid. Bevismaterialet var et sanghefte med påskriften "orgier?" skrevet med etterforskerens karakteristiske rødblyant. Mer alvorlig sett fra påtalemyndighetens side var det nok at denne entreprenøren i 1943 hadde bedt Statspolitiet finne og ta seg av ryktesprederen, og dette lot seg derimot tydelig dokumentere.

Av med silkehanskene

Et av de største problemene under rettsoppgjøret var at det ikke bare var vanskelig å fastslå kjensgjerningene. Jussen var også uklar. Det fantes ingen presedens, og det var sterk uenighet om selv de mest grunnleggende rettsprinsippene. Skulle hensynet til individuell rehabilitering og landets behov for kyndige byggmestre komme først, eller skulle allmennpreventive hensyn og et gammeltestamentlig gjengjeldelsesprinsipp legges til grunn?

Den pur unge juristen Johs. Andenæs var en av de fremste forkjemperne for moderasjon og forsoning, men det var nok av dem som mente at alle som hadde hatt økonomisk utbytte av krigen skulle få kjenne det på pungen. Landssvikanordningen gav større muligheter til å straffe profitørene enn det som normalt var mulig under straffeloven, og i mellomtiden kunne Erstatningsdirektoratet både gjøre omfattende beslag og ta over forvaltningen av bedrifter som hadde skodd seg på samarbeidet.

Det tok lang tid før de første profitør-sakene kom for domstolene. Ofte ble det flere langvarige runder i rettsapparatet, og Høyesterett fikk fortsatt slike saker på sitt bord til godt utpå 1950-tallet. Et fåtall entreprenører fikk harde straffer og ble dømt til langvarig tvangsarbeid. En del fikk kortere fengselsstraffer, og ved søknad om skjerpet soning på vann og brød kunne oppholdet i kasjotten forkortes ytterligere. Det var imidlertid mange selskaper som hadde hatt store oppdrag av krigsviktig art, som enten slapp unna med bøter og inndragning, eller fikk saken henlagt. Da et utvalg nedsatt av Justisdepartementet i 1955 gjennomgikk 127 av sakene som var blitt behandlet i Høyesterett, fant de at inndragningsbeløpene sprikte fra knappe 606 kroner og opp til 3,3 millioner. Den høyeste boten som var idømt var på to millioner kroner, og den lengste fengselsstraffen lød på ni års tvangsarbeid.

Hvordan gikk det så med entreprenør Darre Nilsen etter de første avhørene på Kjesäter? Selskapet og den øvrige ledelsen ble satt under etterforskning etter krigen, men straffesaken dro i langdrag. Nilsens sak ble ikke avgjort før på tampen av 1950, på et tidspunkt da krigen var kommet på avstand og straffenivået i landssviksaker var på vei ned. Da var selskapet allerede konkurs, noe selv statsadvokaten vedgikk at til dels skyldtes den lange saksbehandlingstiden. Da andre entreprenører med lignende saker i mellomtiden hadde sluppet fra det uten fengselsstraff, endte det til slutt med en bot. Den ble fastsatt til knappe 10 000 kroner, da Erstatningsdirektoratet mente at Nilsen og hans kumpaner allerede var så godt som ribbet til skinnet. Der hvor intet lenger var, hadde selv direktoratet tapt sin rett.

Kilder

Gunnerusbiblioteket/Privatarkiv 19 Krigstidsarkivet
RA/Landssvikarkivet, diverse saker
RA/Næringsdepartementets arkiv
RA/Erstatningsdirektoratets arkiv
RA/Organisation Todts arkiv

Litteratur

Om landssvikoppgjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget, Justis- og politidepartementet, 1962

Nyoppdaget arkiv etter stornazist Gard Holtskog

AV KRISTIN BRATTELID,
ARKIVAR, RIKSARKIVET

70 år etter frigjøringen mottar Riksarkivet fremdeles nye privatarkiv etter personer som var aktive under annen verdenskrig. Fra skuffer og skap i private hjem dukker det opp mer eller mindre fragmenterte person-arkiv, som hver for seg danner brikker i puslespillet som er historien om okkupasjonen av Norge.

Gard Holtskog var den som satt lengst fengslet for landssvik i Norge etter 2. verdenskrig. Original i Riksarkivet (PA-1820 Gard Holtskog).

Det er ikke hverdagskost at Riksarkivet får inn arkiv etter personer som hadde en relativt sentral plass i NS-byråkratiet. I 2014 fikk vi en slik avlevering etter NS-politimester og Jonas Lies adjutant, Gard Holtskog. Han var den som satt lengst fengslet for landssvik i Norge. Han fikk en livstidsdom, men ble benådet i 1957. Holtskog hadde flere verv og stillinger i NS-staten; innen politietaten, i NRK og i Nationaltheatrets styre. Han deltok i SS-politikompani ved Leningradfronten, dog uten å være satt ut i kamp. Han hadde ikke minst en sentral rolle i tvangsevakueringen av Finnmark i 1944. Holtskog var en av opportunistene, som ved hjelp av sin ideologiske og politiske posisjonering fikk en rolle å spille i styre og stell under okkupasjonen. Han fór brutalt og målrettet frem for å knekke motstandere av NS-regimet.

Jonas Lies adjutant

Holtskog var født i 1905, oppvokst i Oslo og utdannet jurist. Fra midten av 1930-tallet drev han en mindre vellykket sakførerpraksis. Opprinnelig søkte han medlemskap i NS i 1936 og -38, men ble avvist, angivelig som følge av et for liberalt syn på jødene og fordi han var frimurer. Høsten 1940 ble hans NS-søknad akseptert og samtidig ble han bedt om å tre inn i politiet, hvor behovet for nytt personale var stort. De med NS-sympati var særlig velkomne. I november 1940 ble han ansatt i politidepartementet som minister Jonas Lies personlige adjutant, med tittel politifullmektig og senere politiinspektør. Han var sterkt engasjert i nazifiseringen av politietaten.

Nådeløs og hevngjerrig

Holtskog drev etterretning og overvåkning av illegal aktivitet ved hjelp av et nettverk av informanter. Gjennom blant annet den kjente spionen Astrid Døvle Dollis fremskaffet han i februar 1941 informasjon som førte til arrestasjon av en rekke motstandsfolk, deriblant Max Manus. Han infiltrerte illegale miljøer, la feller som førte til arrestasjoner og deltok selv i avhør og tortur med en slik brutalitet at hans kolleger i statspolitiet synes det gikk for langt og rapporterte ham til overordnede. Den samme hensynsløsheten utviste han i stillingene han fikk tildelt, som lensmann i Sarpsborg fra februar til august 1942 og som politipresident i Kirkenes fra oktober 1943 til april 1945. Hans hovedfokus i ledelsen av politiarbeidet var nazifiseringen av politistyrkene og opprulling av illegal virksomhet.

Sommeren 1942 rullet Holtskog opp et større nettverk omkring en illegal avis i Sarpsborg. 21 personer ble arrestert og utsatt for harde forhør og tortur. Holtskog selv deltok i skjerpede avhør og skrev en tilråding til det tyske sikkerhetspolitiet i Fredrikstad om å dømme flere av de arresterte til døden. Dette ble ikke tatt til følge. Isteden ble 13 av de arresterte sendt til konsentrasjonsleire i Tyskland, hvor tre av dem døde og resten ble sittende til krigens slutt. I Finnmark deltok Holtskog i særdomstoler som avsa dødsdommer. Etter hjemmefrontens likvidasjon av statspolitisjef Karl Martinsen i 1945, ble til sammen 28 personer henrettet som represalie. Holtskog meldte seg frivillig til å delta i henrettelser, men ønsket ble ikke imøtekommet. Hans hevngjerrighet, brutalitet og iver etter å straffe motstandsfolk overgikk både tyske og norske politimyndigheter.

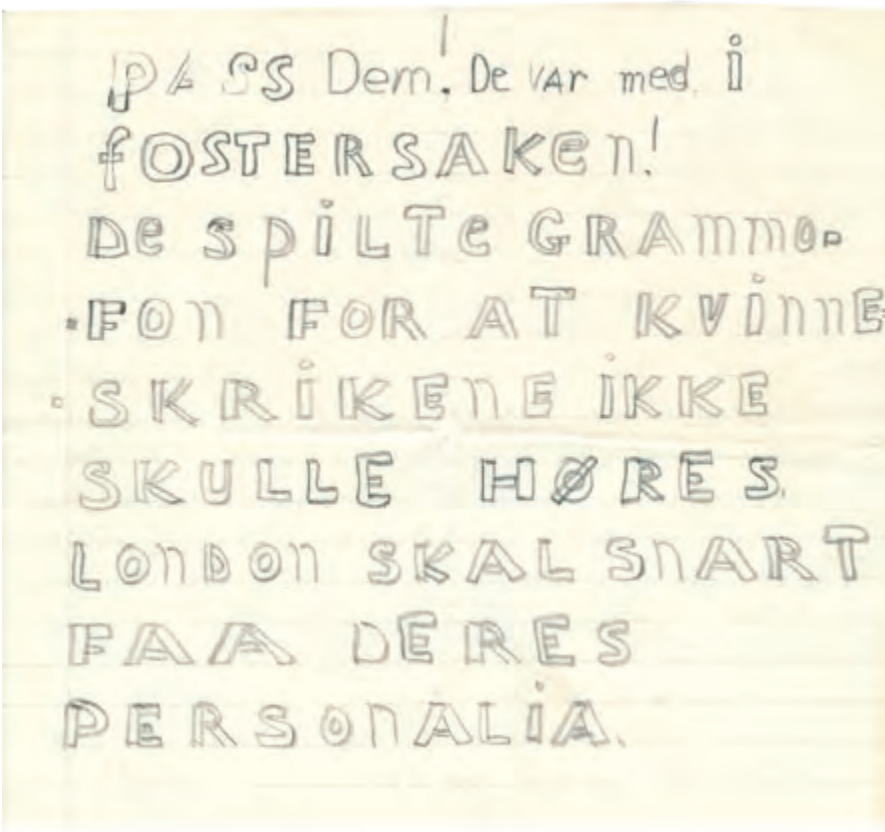
PASS Dem! De var med i
FOSTERSAKEN!
De spilte GRAMMO-
FON FOR AT KVINNE-
SKRIKENE IKKE
SKULLE HØRES.
LONDON SKAL SNART
FAA DERES
PERSONALIA.

Holtskog ble som ung ekskludert fra medisinstudiet ved Universitetet i Oslo. Han skal ha vært involvert i en skandale med svangerskapsavbrudd-eksperimenter. Dette trusselbrevet, mottatt under krigen, gjenspeiler at noen ikke hadde glemt dette. Original i Riksarkivet (PA-1820 Gard Holtskog).

Direktør og muldvarp

I mars 1941, mens han ennå var Lies adjutant, ble Holtskog utplassert i NRK. Offisielt var han personalsjef og juridisk ekspert, og han hadde sete i direksjonen. Hans egentlige oppdrag var imidlertid å drive politisk overvåkning av kringkastingens ansatte. Oppdraget kom fra den tyske kringkas-

tingsledelsen, i samforståelse med NS-ledelsen. Holtskog avlyttet, overvåket og snoket i kollegenes private og yrkesmessige saker og rapporterte flittig. I arkivet finner vi Holtskogs fortrolige rapporter, både til den tyske kringkastingsleder Müller-Franken, til Jonas Lie, kulturminister Guldbrand Lunde og til Quisling selv. Holtskogs rapporteringer førte til at flere sentrale kringkastingsfolk ble sagt opp.

Holtskog etterforsket blant annet spredning av illegalt materiale. Her et opprop fra Idrettsfronten. Original i Riksarkivet (PA-1820 Gard Holtskog).

Holtskog satt som eneste NS-representant i styret i Nationaltheatret i 1941 og rapporterte også derfra til kulturminister Lunde om politisk holdning hos styremedlemmer og ansatte. I juni samme år ble flere styremedlemmer arrestert og sendt til Grini, etter at Holtskog hadde rapportert om deres motstand mot nyordningen av teatret. Holtskogs fremtoning skal forøvrig ha gjort et ubehagelig inntrykk på de ansatte ved teatret: han hadde for vane å møte opp med en truende politihund ved sin side og en pistol som han demonstrativt la på resepsjonistens bord.

Oppdaget i en kommode

Arkivet etter Gard Holtskog ble funnet for et par år siden i en gjenglemt kommode på et loft på Ullevål i Oslo. Der havnet det i 1944 via Holtskogs fraseparerte kone, og har trolig ikke vært sett siden. Det er et typisk personarkiv, fragmentert og kun representativt for en avgrenset periode i Holtskogs liv. Materialet er hovedsakelig fra årene 1940 til 1942 og utgjør en knapp hyllemeter etter ordning. Vi finner ingenting fra hans periode i Finnmark.

Arkivet etter Holtskog virker som en tilfeldig "sammenrasking" av dokumenter fra hovedsakelig tre ulike virkeområder i disse årene: Noen dokumenter fra tiden i politidepartementet, relativt mye fra tiden i NRK og en eske fra Sarpsborg politikammer. Vi finner også ubetydelige reminisenser fra hans sakførerpraksis og noen personlige dokumenter. De mest personlige brevene har familien ønsket å beholde, men vi har fått ta kopier. Blant annet finner vi brev her som vitner om familiens misnøye over Holtskogs valg av side under krigen.

Proveniensmessig kan man stille spørsmål ved tilhørigheten til noen av dokumentene, som strengt tatt burde blitt værende der han arbeidet, som en del av kontorarkivet. Vi finner også dokumenter som Holtskog åpenbart må ha tilranet seg under sin overvåkingsvirksomhet. Dette er personlige

og yrkesmessige dokumenter fra kolleger i NRK. Vi finner trusselbrev til Holtskog og Quisling, Holtskogs notater og utkast til brev og rapporter.

Brev uåpnet i 70 år

Holtskog-avleveringen er uvanlig på mange måter. Ikke minst fordi den inneholdt en rekke uåpnede konvolutter. Å åpne over 70 år gamle brev som aldri har vært åpnet før, er ingen daglig foreteelse for en arkivar. Det får en unektelig til å undres: hvorfor forble brevene uåpnet? Riktignok var mange uinteressante, og i en del tilfeller var innholdet forutsigbart. Særlig gjaldt dette haugevis av programoversikter fra NRK. Purringer på regninger kan man også forstå den manglende interessen for. Men arkivet inneholder mange brev som ikke hadde vært utsatt for en brevåpner før det ankom Riksarkivet i 2014. Både trist og underlig er det at brev skrevet av innsatte i Sarpsborg hjelpefengsel til sine nærmeste, og vice versa, tydeligvis aldri nådde frem til dem de var tiltenkt. De endte isteden i skuffen til politimesteren og deretter på Riksarkivet mer enn 70 år etter.

Arkivet danner sammen med landssviksaken hovedkilden til Holtskogs virksomhet under krigen. Når det gjelder temaer som arkivet ellers danner kildegrunnlag for, kan nevnes: Politidepartementet, nazifiseringen av politiet, overvåking av illegal virksomhet, lokalhistorie i Sarpsborg og omegn, NRK under okkupasjonen, Nationaltheatret, skuespillerstreik m.m. Arkivet er nylig tilgjengeliggjort. Nå gjenstår det for forskerne å vurdere materialet, sammenstille det med andre kilder og plassere det i dets rette sammenheng i det okkupasjonshistoriske puslespillet.

Kilder

RA/PA-1820 Gard Holtskog

Landssvikarkivet: Oslo politikammer, dom nr 4175 – Gard Holtskog

Muntlig kilde: Samtaler med tidligere eier

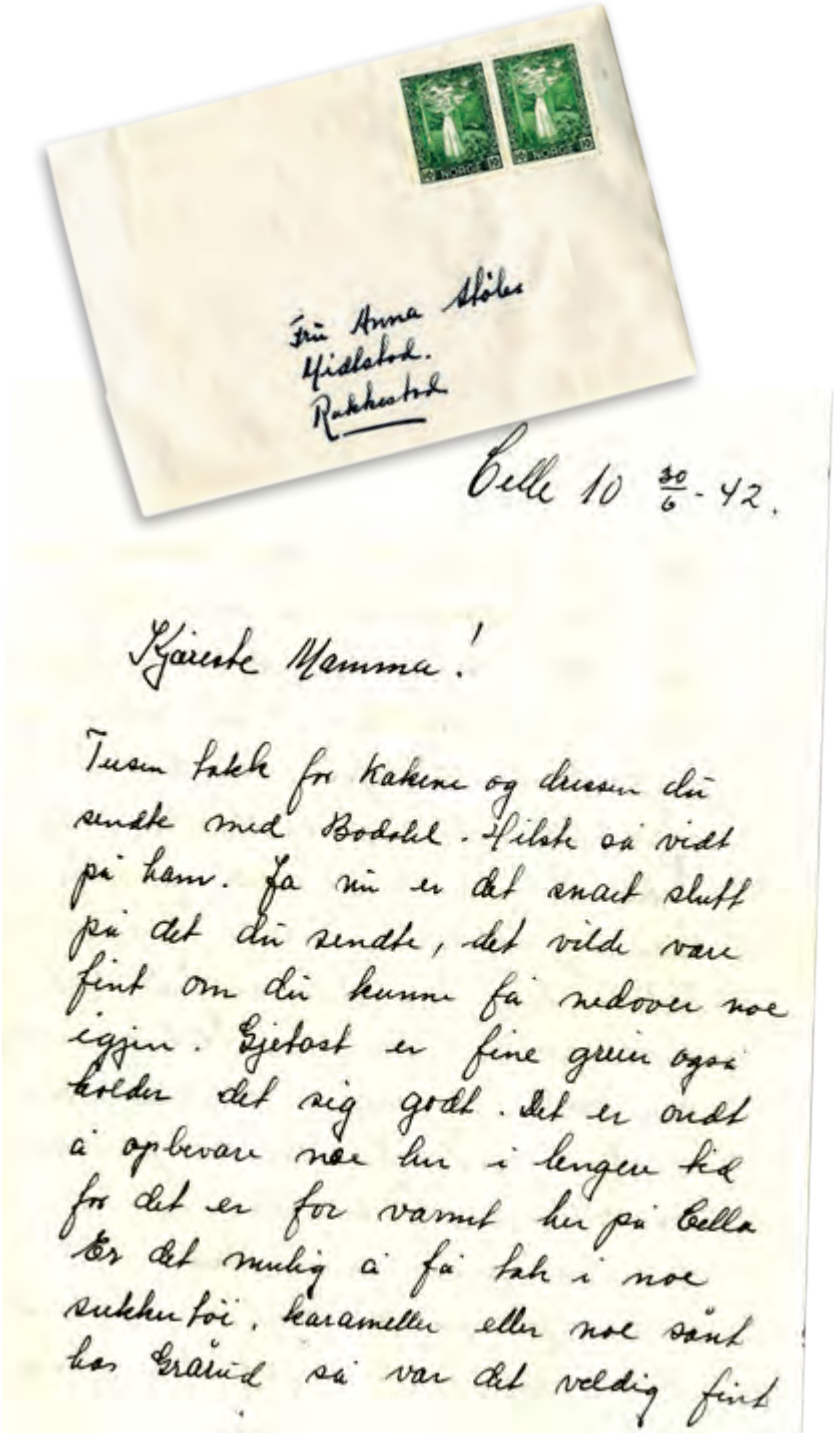

Celle 10 30/6-42.

Kjæreste Mamma!

Tusen takk for kakene og dressen du sendte med Bodahl. Hilste så vidt på ham. Ja nu er det snart slutt på det du sendte, det vilde være fint om du kunne få nedover noe igjen. Ejetost er fine greier også holder det seg godt. Det er ondt å opbevare noe her i lengere tid for det er for varmt her på Celle Er det mulig å få tak i noe sukkertøi, karameller eller noe sånt hos Gråtud så var det veldig fint

"Kjæreste mamma", fru Anna Støle i Rakkkestad, fikk aldri brevet fra sønnen som satt arrestert i celle 10 i Sarpsborg hjelpefengsel under krigen. Sammen med andre brev ble det beslaglagt av Gard Holtskog og havnet i Riksarkivet over 70 år senere. Original i Riksarkivet (PA-1820 Gard Holtskog).

NS-privatarkiver

Viktig supplement til Landssvikarkivet

AV VIDAR ØVERLAND, SENIORRÅDGIVER, RIKSARKIVET

Riksarkivets privatarkiver etter partiet Nasjonal Samling representerer et viktig supplement til Landssvikarkivet, men er også selvstendige kilder til studier av norsk okkupasjonshistorie.

Vidkunn Quisling besøker Arbeidstjenestens leir i Eidanger juli 1940. Original i Riksarkivet (PA-1267, NS fotosamling, eske 1).

Nasjonal Samling (NS) ble stiftet i 1933 og eksisterte frem til frigjøringen i 1945. Gjennom denne perioden utviklet partiet seg fra et lite og ubetydelig parti i periferien av norsk samfunnsliv og politikk til det statsbærende partiet i samfunnets sentrum. Det er sparsomt med arkivmateriale fra de første årene av partiets historie. De fem siste årene er imidlertid preget av en voldsom byråkratisk utvikling og stadige omorganiseringer. NS-arkivene vokste sterkt i denne perioden. I disse siste årene var det også til dels uklare grenser mellom de forskjellige delene av partiorganisasjonen.

Hva skjedde med NS-arkivene?

Både før og etter partiets sammenbrudd i 1945 klarte NS-medlemmer å ødelegge mange arkiver. Store mengder ble systematisk brent i dagene rett før frigjøringen i 1945. Arkivmateriale som ikke ble destruert, ble senere beslaglagt, gjennomgått og omorganisert av politiets landssvikavdeling for å fremskaffe bevismateriale til bruk under rettsoppgjøret.

Privatarkivene etter Nasjonal Samling har mange likhetstrekk med Landssvikarkivet. Materialet ble imidlertid ikke benyttet som rettsdokumenter og inngår følgelig ikke som en del av Landssvikarkivet. I forbindelse med ordning og katalogisering av NS-arkivene har derfor Riksarkivet valgt å rekonstruere og ordne dem ut fra slik de opprinnelig var skapt.

Etter politiets gjennomgang av NS-arkivene, ble de delene av materialet som ikke ble innlemmet i Landssvikarkivet, overlatt til Historisk institutt ved Universitetet i Oslo. Arkivene ble oppbevart i lagerbygninger der Sogn studentby nå ligger. De ble så overført til Riksarkivet, hovedsakelig gjennom to store avleveringer i 1957. Arkivene ble lenge oppbevart i Riksarkivets provisoriske magasiner på Hovedøya. I 1970 mottok Riksarkivet en større avlevering fra Universitetsbiblioteket i Oslo av NS-materiale som lenge hadde vært oppbevart der. Denne siste overføringen inkluderte mange av personarkivene etter partiets ledere.

NS-arkiver i Riksarkivet

NS-arkivene omfatter arkiver etter Nasjonal Samling sentralt, særorganisasjonene, fylkesorganisasjoner og øvrige NS-institusjoner samt personarkiver og samlinger.

Etter partiets sentrale ledelse, Riksledelsen, er det bevart arkiver fra NS Hovedkontor, NS Generalsekretariatet, NS Partiarkiv, Riksøkonomiavdelingen, NS Riksdepot, Riksorganisasjonsavdelingen og NS Partirett. Viktige arkiver blant særorganisasjonene er Rikshirden, Førergarden, NS Kvinneorganisasjon og NS Ungdomsfylking. Det er også bevart en del materiale etter NS sine fylkesorganisasjoner. Den geografiske fylkesinndelingen gjennomgikk forandringer i løpet av partiets levetid. Like før sammenbruddet i 1945 var det 17 fylkesorganisasjoner. Blant fylkesorganisasjonene regnet man også Utenriksorganisasjonen. Den omfattet aldri mer enn én krets, nemlig Stor-Tyskland med kontor i Berlin.

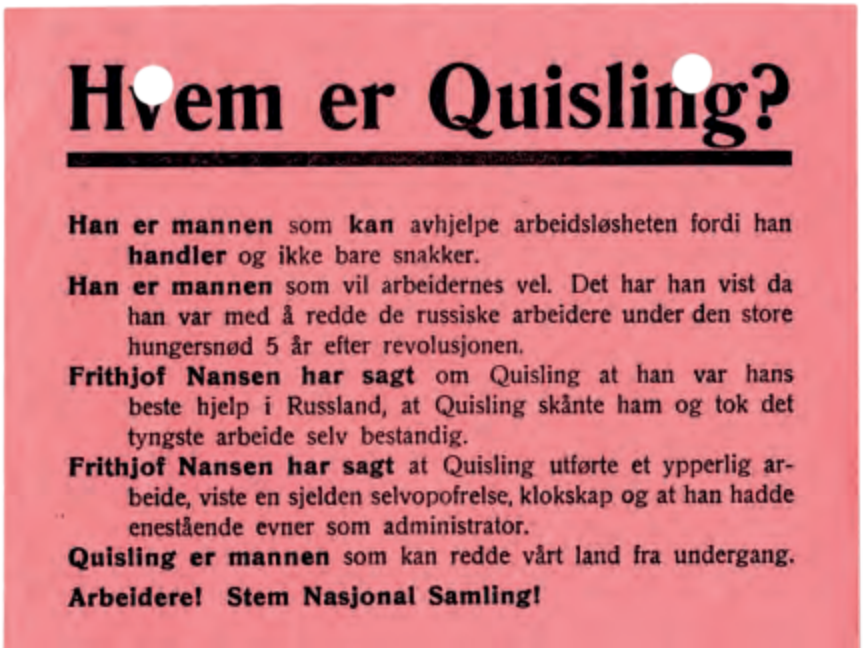

Hvem er Quisling?

Han er mannen som **kan** avhjelpe arbeidsløsheten fordi han **handler** og ikke bare snakker.

Han er mannen som vil arbeidernes vel. Det har han vist da han var med å redde de russiske arbeidere under den store hungersnød 5 år efter revolusjonen.

Frithjof Nansen har sagt om Quisling at han var hans beste hjelp i Russland, at Quisling skånte ham og tok det tyngste arbeide selv bestandig.

Frithjof Nansen har sagt at Quisling utførte et ypperlig arbeide, viste en sjelden selvopofrelse, klokskap og at han hadde enestående evner som administrator.

Quisling er mannen som kan redde vårt land fra undergang.

Arbeidere! Stem Nasjonal Samling!

I Riksarkivet finnes i hovedsak arkiver etter Fylkesorganisasjon 2 Stor-Oslo og NS Utenriksorganisasjon. Av andre NS-institusjoner kan nevnes arkiver etter avisen Fritt Folk og NS Rikstrykkeri. Det er også bevart en rekke personarkiver der mange av arkivene er etter personer med sentrale posisjoner i partiet og NS-byråkratiet. Vidkun Quislings arkiv er det mest omfattende. NS Fotosamling er et omfattende fotoarkiv som opprinnelig har hørt hjemme i arkivene etter Ungdomsfylkingen, Kvinneorganisasjonen og NS Hjelpeorganisasjon.

NS-arkivene i Riksarkivet utgjør til sammen omkring 300 hyllemeter. For de beslaglagte privatarkivenes del refererer betegnelsen privatarkiv bare til deres private opphav, og de skiller seg derfor fra de ordinære privatarkivene som i hovedsak er avlevert til Riksarkivet som gaver. Med enkelte unntak kan man si at et fellestrekk ved disse arkivene er at de er svært fragmenterte som følge av at mye er gått tapt og at deler av arkivene er innlemmet i Landssvikarkivet. I mange tilfeller er kun bruddstykker av det opprinnelige arkivet bevart.

1933

Handling!

Den 16. oktober skal det avgjøres hvem som skal ha makten i vårt land de kommende 3 år:

Folket eller partistyrene

Nasjonal Samling er den folkereisning som setter

folkets vilje først,

folkets vilje til å finne vei ut av krisen, komme arbeidsløsheten tillivs, få slutt på skattelikestiet og den offentlige forslukenhet, slutt på arbeidsmonopol og fagforeningsterror, slutt på korridorinteriør og partikjeve i Stortinget, — folkets vilje til gjenreisning av

Det sanne folkestyre

Det kan tvistes om retningslinjer innen rammen av vår forfatning, men det kan ikke tvistes om Nasjonal Samlings

vilje til handling!

Bruk din stemmerett på handlingens menn!
Stem nasjonalt!

Stem med Nasjonal Samling!

1933

Sandvika

QUISLING

og J. B. HJORT

taler

tirsdag 10 okt. kl. 18.30

i Herredshuset

Entré kr. 0.25

Nasjonal Samling

Valgmateriale fra Stortingsvalget i 1933. Nasjonal Samling fikk 22 prosent av stemmene. Originaler i Riksarkivet (PA-0760 NS partiarkiv, eske Fb 21).

Partiarkivet gjemt på Hamar

NS-Partiarkiv er imidlertid eksempel på et godt bevart arkiv. Da krigen nærmet seg slutten, ble det av partiets generalsekretær og minister Rolf Jørgen Fuglesang, besluttet å få brakt partiets viktigste arkiver i sikkerhet utenfor Oslo. Partiarkivet ble "gjenfunnet" i Hamar politimesterembetes arkiv i 1980 og 1984. Det inneholder sentrale kilder som belyser partiets eldste periode frem til okkupasjonen i 1940. Arkivet består av materiale fra en rekke forskjellige arkivskapere, sentrale partiorganer, særorganisasjoner, fylkesorganisasjoner og NS-institusjoner utenfor selve partiorganisasjonen. Her finnes også materiale eldre enn selve partiet, som for eksempel Nordiske Folkereisning i Norge (1931) og Bygdefolkets Krisehjelp (1931–1933).

I et brev datert 15.10.1981 skrev Fuglesang til Yngve Nedrebø, som den gang var arkivar ved Statsarkivet i Hamar, om hvorfor NS Partiarkiv ble opprettet og hvorfor det var viktig å sikre dette arkivet utenfor Oslo. Fuglesang hevdet blant annet at tiltaket med å flytte Partiarkivet til Hamar hadde følgende siktemål: "*å dekke partiets medlemmer og tillitsmenn mot politisk forfølging og overgrep – først og fremst fra eventuelt sovjetisk hold – en mulighet vi den gang så som en meget realistisk mulighet, på bakgrunn av en vurdering av den foreliggende krigssituasjon, av forhandlinger som vi mente å vite hadde funnet sted mellom den norske eksilregjeringen og den sovjetiske regjeringen om besettelse med sovjet-tropper av norsk territorium, og av det faktum at sovjetiske besettelsestropper allerede sto i Finnmark. Vi fryktet sterkt at Norge i tilfelle et tysk nederlag skulle dele Polens skjebne fra 1939.*"

Fuglesang skrev samtidig at: "*Jeg erindrer at det ble drøftet muligheten av, i tilfelle en voldsom sluttfase av krigen med invasjon fra vest og eventuelt nord og kamphandlinger i landet, å flytte partiledelsen ut av Oslo og midlertidig etablere den på et sentralt sted inne i landet. Hamar, eller distriktene i nærheten, ble påtenkt som et egnet sted.*" Dette er forklaringen på hvorfor NS Partiarkiv ble sendt til Hamar og

siden "gjenfunnet" i Hamar politimesterembetes arkiv. Meningen var å sende mer arkivmateriale til Hamar, men kapitulasjonen kom hurtigere enn partiorganisasjonen hadde regnet med, så det ble ingen flere arkivforsendelser. I stedet ble det, ifølge Fuglesang: "*beordret omfattende brenning av kartoteker, tillitsmannslister, arkivsaker m.v. et tiltak som heller ikke ble effektivt gjennomført på grunn av den plutselige totale kapitulasjonen av de tyske stridskreftene i Norge, hvilket med et slag gjorde situasjonen akutt*."

Gaver fra private

I tillegg til de NS-arkivene som ble beslaglagt, har Riksarkivet mottatt en rekke arkiver som gave fra personer med tilknytning til partiet eller fra deres familier. Viktige dokumenter tilhørende partiet og materiale etter enkeltpersoner er dessverre også kommet på avveie. Det er en betydelig samlerinteresse for dokumenter med tilknytning til NS og annen verdenskrig. Men det er gledelig at viktige deler tilhørende disse arkivene har kommet til rette og blitt avlevert til Riksarkivet de senere årene.

De beslaglagte arkivene etter Nasjonal Samling er ordnet og katalogisert og i hovedsak fritt tilgjengelig for forskning og annen bruk på Riksarkivets lesesal. Bruken av arkivmateriale mottatt som gaver er gjerne regulert gjennom egne avtaler med tidligere eier av arkivet. Enkelte av disse arkivene er underlagt klausulbestemmelser som innebærer at interesserte brukere må søke om adgang.

Kilde

RA/PA-Institusjonsmappe for Privatarkiv 760 NS-Partiarkiv

Litteratur

Kolsrud, Ole: *Nordisk Arkivnytt* nr. 2 1971
Kolsrud, Ole: *Arkivposten* nr. 2 1971
Nedrebø, Yngve: *Arkivposten* nr. 5 1981
Nedrebø, Yngve: *Arkivposten* nr. 4 1984
Håndbok for Riksarkivet, Oslo 1992
Innledninger og registre til kataloger over NS-privatarkiver

Generalsekretær i NS Rolf Jørgen Fuglesang var Quislings nære medarbeider og hadde flere sentrale verv både før og under krigen. Bildet er fra da han overtok ledelsen av kulturdepartementet i november 1942. Original i Riksarkivet (Reichskommissariat, Bildarchiv, RAFA-3309/4/41b).

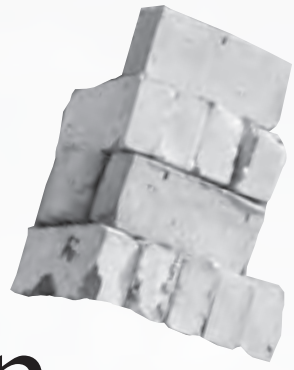

Eget kontor for belgisk murstein

Det heter seg at "war is waste", men også gjenreisingen kan ha følgeskader. Historien om det iørefallende *Kontoret for belgisk murstein* er et lite eksempel på det.

JON BARSTAD, RÅDGIVER, RIKSARKIVET

Kontoret for belgisk murstein eksisterte bare i tre år, fra årsskiftet 1947/1948 til utgangen av 1950. Det hørte først til under Forsynings- og gjenreisningsdepartementet, men ble underlagt Kommunal- og arbeidsdepartementet fra 1. juli 1950. Arkivet oppbevares i Riksarkivet og utgjør to hyllemeter. Kontoret hadde ansvar for anskaffelse, transport, lagring og salg av belgisk murstein til bruk i gjenreisningen av Norge etter okkupasjonen. Men hvorfor nettopp belgisk murstein? Og hvorfor et eget kontor?

I 1946 var det et stort underskudd på murstein i Norge. Ugunstige værforhold og mangel på arbeidskraft hadde ført til sviktende produksjon ved de norske teglverkene. Situasjonen skapte vanskeligheter for byggevirksomheten i hele landet, særlig i Oslo. I Belgia drev man storproduksjon av murstein, og Oslo kommune hadde erfaring med belgiske leverandører fra før. Kommunen gikk derfor inn i forhandlinger med belgierne med sikte på å importere et større parti murstein. Forsynings- og gjenreisningsdepartementet så muligheten til å sikre også resten av landet kontinuerlig byggevirksomhet og ga kommunen fullmakt til å utvide kontrakten med 30 millioner murstein på statens vegne, i tillegg til de 20 millionene som kommunen selv ville importere. I april 1947 bestilte man så hele 50 millioner murstein hos belgiske teglverk. Et normalt årsforbruk ellers var på rundt 80 millioner.

De første leveransene kom i juni 1947. Men da var byggevirksomheten i landet alt redusert, blant annet på grunn av mangel på andre materialer. Samtidig var det vanskelig å få utsatt frakten med skip fra Belgia. Samarbeidsproblemer med den belgiske bortfrakteren spilte en rolle. Ifølge konsulent Jackbo ved kontoret var han en "*særdeles vanskelig mann*". Mursteinspartiene la beslag på svært mye lagerplass, og i noen tilfeller måtte steinen lagres under åpen himmel.

Den belgiske mursteinen var ikke egnet til fasader på kysten nord for Stavanger hvor det var nødvendig å bruke mer hardfør stein. Den var også mye

dyrere i bruk enn norsk murstein. I tillegg tok produksjonen seg opp ved de norske teglverkene, slik at det ikke lenger var bruk for et så stort antall murstein. Alt dette gjorde mottakerne skeptiske, og flere var "*vrange og vanskelige å ha med å gjøre*", skrev Jackbo 2. mars 1948 til sin ekspedisjonssjef. Arbeidsmengden og kontorforholdene bød også på utfordringer: "*De to skrivemaskindamene jeg endelig fikk, var alt annet enn øvet, selv om de hadde andre gode egenskaper*".

Departementet fikk etter hvert annullert deler av bestillingen, ca. 14 millioner murstein. Sju millioner stein ble forsøkt solgt til Sverige som betaling for svenske ferdighus, men svenskene reklamerte på kvaliteten og manglet kjøpere. Bare en snau million stein ble til slutt levert i Göteborg.

Til tross for problemene anskaffelsen medførte, kom mye av steinen landet til gode under gjenreisningen. Man kan derfor neppe være enig med *Aftenposten*, som kalte kjøpet av belgisk murstein til gjenreisingsbruk "*et gigantisk monument over en enestående planøkonomisk fiasko*", men det var nok ikke den beste handelen staten har gjort.

Kilder

RA/S-1445 Kommunaldepartementet, Kontoret for belgisk murstein
Stortingsforhandlinger

Lossing av murstein på Grønlikaia, Oslo havn, mai 1947. Foto Leif Ørnelund. Original i Oslo Museum (OB.Ø47/0372b. Digitalt museum).

Kinesere i Nortraship-flåten

Mannskapet i Nortraships flåte var ikke bare norsk. Om bord var det en rekke nasjonaliteter. I Østen seilte en del skip med nesten utelukkende kinesisk eller indisk mannskap, men også i atlanterhavsfarten var kineserne sterkt til stede.

AV LEIF THINGSRUD, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Et sentralt og mye brukt register over nordmenn som kom til Storbritannia under 2. verdenskrig er det såkalte "London-kartoteket". Dette er avlevert fra *Det norske innskudds- og trekkontor i Oslo*, men materialet har åpenbart blitt til i London. Det er i alt 121 esker med kort på nordmenn. Mange av kortene har opplysninger om hjemsted, pårørende, adresse i Storbritannia og, dersom personene var i Nortraship-flåten, hvilke skip de seilte på. På en del kort er det derimot påført at de er overført til de norske militære styrkene som ble satt opp på de britiske øyene.

I "London-kartoteket" finnes det imidlertid to serier til. Den ene består av 29 esker med "utlendinger", som ved nærmere øyesyn viser seg hovedsakelig å være briter og menn fra våre nordiske naboland. Den andre serien er to esker med kinesere. Disse er så vidt omtalt i Guri Hjeltnes' bind av *Handelsflåten i krig 1939–1945*. Hun skriver: "*Linjebåter som gikk på Østen hadde gjerne kinesisk mannskap og norske offiserer. Båtene "gikk med Kina-crew" som det het, sjøfolkene imellom. På skip som gikk i europeisk fart eller fart mellom Europa, USA eller Afrika, var mannskapene overveiende norske.*" Disse kortene gir antakelig en komplett oversikt over henholdsvis "vestlige" – inkludert amerikanere, australiere og enkelte "slengere" fra Afrika og Midt-Østen – og kinesere på norske skip fra 1940 til omkring årsskiftet 1945/46.

Totalt var det gjennom hele krigen ca. tretti tusen mann i Nortraship-flåten. Av disse omkom ca. tre tusen. Det var altså et stadig behov for nye mannskaper, og tilgangen fra Norge var som kjent begrenset. Antallet utlendinger på skip med "hvitt mannskap" økte fra 1119 i april 1940 til 3851 midtsommers 1943. Antallet kinesere i Nortraships flåte gikk derimot ned. På flere skip ble de skiftet ut under krigen, ofte erstattet med indere. Inderne finnes det ikke noe kartotek over, men hvem var kineserne, og hva slags jobber utførte de på Nortraships båter?

Boys i alle aldre

Om lag to tusen kinesiske sjømenn er registrert i "London-kartoteket". Noen av dem seilte i lengre tid under norsk flagg, andre var bare om bord på én tur. De mønstret på i alle mulige havner, rett nok flest i Hong Kong og andre kinesiske havnebyer. Senere, når japanerne hadde okkupert disse havnene, kom mange på i Calcutta og Singapore, men også en god del i Amerika. De måtte med andre ord ha seilt på skip av andre nasjonaliteter tidligere. Kineserne var en del av en gruppe uteseilere som tok hyre på de båtene som bød seg, uansett nasjonalitet.

Mange av de kinesiske sjøfolkene var hele tiden på skip med "kina-crew", der bare noen få offiserer var norske og mannskapet for øvrig kinesisk. Et ikke ubetydelig antall var på skip der det bare var noen få kinesere om bord og hvor det øvrige mannskapet var rent norsk eller norsk med noe britisk, kanadisk eller svensk innblanding. Ved gjennomgang av ca. en sjettedel av kortene for kinesiske sjømenn i kartoteket ser vi at minst 120 skip i perioder hadde kinesere om bord, men bare ca. tjue av disse seilte på skipene med hovedsakelig kinesisk mannskap.

Hvis vi ser på stillingsbetegnelsene som brukes på kortene, finner vi også en sammensetning av disse som viser at de fleste måtte ha vært på skip med blandet mannskap. De største stillingsgruppene er forskjellige typer "boys", det vil si messe-, salong- og byssegutter. De utgjør godt over tredjeparten av alle kineserne. De var ofte slett ikke unggutter, og kunne være helt oppe i 50-årene. Et betydelig antall står også bare som "sailor", en del var fyrbøtere, en del kokker og kvartermestre. Men en rekke yrker forekommer, som båtsmenn, smørere, stuerter, maskinfolk og håndverkere. Det var altså stor spredning på yrker, men det overveldende flertallet var i de dårligst betalte jobbene.

Ut fra dette må vi slutte at der det bare var noen få kinesere om bord, var disse stort sett "boys", "sailors" og fyrbøtere. Dette får vi også bekreftet i sjøforklaringer etter at skip er blitt torpedert. Motortankeren *Beduin* ble senket på vei fra Aruba i Karibia til Clyde, Skottland i mars 1941. Av et mannskap på 34 ble 30 reddet, blant dem tre kinesere, alle med hjemsted Singapore. De hadde stillinger som bysse-, messe- og salonggutt. Et år senere gikk motortankeren *Eidanger* ned på vei fra Belfast til Mobile i Mexicogulfen. Hele mannskapet ble reddet, blant dem tre mann fra Hainan. Også de var bysse-, messe- og salonggutt om bord.

Lite tyder på at det var mange førstereisgutter blant kineserne. Under fem prosent er oppgitt med alder under tjue år. Et betydelig antall, ca. femten prosent, er det ikke registrert noen alder på, men de øvrige sprer seg over en bred aldersskala. Størst andel er i tretti-årene, men mange er også i tjue-årene og en del tidlig i førti-årene. Få har passert femti.

En nærmere analyse hvor mannskapet på båter med "kina-crew" sammenlignes mot båter hvor det bare var noen få kinesere om bord, ville kanskje ha avdekket flere mønstre. Men vi må gå ut fra at de aller yngste stort sett var på skip som seilte i Østen, og at det også var på disse båtene det var kinesere i "bedre" jobber om bord. Det store antallet godt voksne "boys" må ha seilt på skip med blandet mannskap.

Norwegian Shipping and Trade Mission (Nortraship) ble dannet i april 1940 etter at den norske regjeringen hadde rekvirert hele den norske handelsflåten som befant seg utenfor tyskkontrollert område. Nortraship administrerte en flåte på om lag ett tusen skip. Det var verdens største rederi og Norges viktigste bidrag til den allierte innsatsen under andre verdenskrig.

Kilde: Wikipedia

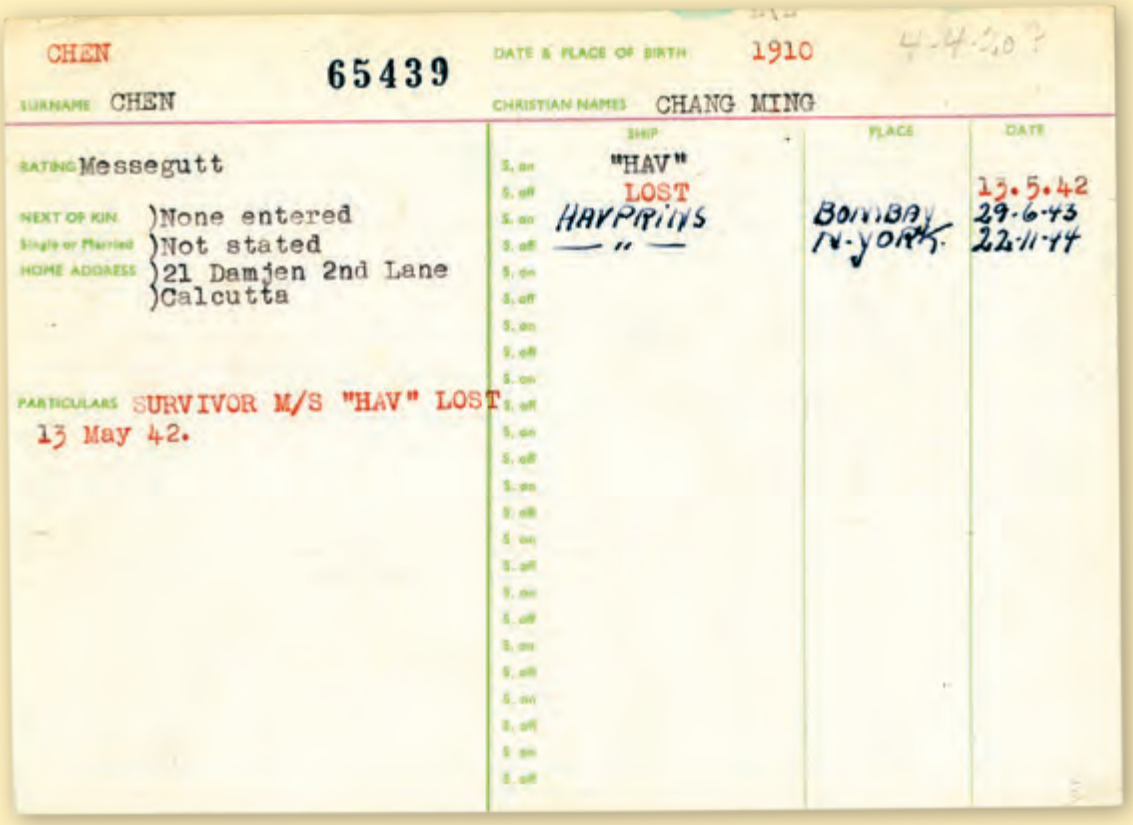
CHEN 65439 DATE & PLACE OF BIRTH 1910 4-4-20 ?
SURNAME CHEN CHRISTIAN NAMES CHANG MING
RATING Messegutt
NEXT OF KIN)None entered
Single or Married)Not stated
HOME ADDRESS)21 Damjen 2nd Lane
)Calcutta
PARTICULARS SURVIVOR M/S "HAV" LOST 13 May 42.

SHIP	PLACE	DATE
"HAV" LOST		13.5.42
HAVPRINS	BOMBAY	29-6-43
— " —	N-YORK	22-11-44

Messegutt Chen Chang Ming var en typisk representant for kineserne i Nortrashipflåten. Kortet på ham er representativt for hva kartoteket opplyser om de kinesiske sjøfolkene. Original i Riksarkivet (S-2081 Det norske lønns- og trekkontor i Oslo: serie Fec).

Del av en utvandringsbølge

Mange av kineserne var hjemmehørende i kinesiske havnebyer, men et påfallende stort antall oppga hjemadresse langt fra Kina. En "kineser" var altså etnisk definert, og det kan ha hatt betydning for hva slag kontrakt og lønnsvilkår han fikk.

For nærmere en firedel av kineserne har Nortraships kartotek ingen opplysninger om hvor de kom fra, men for de fleste finnes en hjemstedsadresse. For andre er det oppgitt fødested. Hvis vi ser på hjemstedene, oppga mer enn en tidel av dem det er opplysninger på, at de bodde i Singapore. En del oppga også Calcutta, New York eller Bombay. Om en mann oppgis det at han var født i Portland og bosatt i Kingston, Jamaica. Noen er altså helt klart en del av den store utvandringsbølgen fra Kina som startet allerede tilbake på 1800-tallet. Og trolig var det flere som etter krigen ikke vendte tilbake til et Kina herjet av japanske okkupanter og senere av borgerkrig.

De fleste, det finnes opplysninger om føde- eller hjemsted for, var fra viktige kinesiske havnebyer. Mange var fra Shanghai eller Swatow, nå kalt Shantou. Flere oppgis også å være fra Kwantung-provinsen, som ligger mot grensa til Vietnam. Hainan-øya, Canton og Hong Kong forekommer heller ikke sjelden. Og sørkinesiske havner som Foochow, nå Fuzhou, og Ningpo er også godt representert. Nord-kineserne er helt klart i mindretall, men noen oppgir å være fra Tientsien eller Shantung-provinsen. Svært få oppgir fødesteder i innlandet.

Billig arbeidskraft?

Særlig i 1941 og 1942 ble mange kinesere hyret på norske skip. Utover i 1943 ble de erstattet med indisk mannskap på mange båter som gikk i Østen, men forhyringene av kinesere til skip i atlanterhavsfart eller på fart mellom Asia og de amerikanske atlanterhavshavnene holdt fram. Om lag en femdel av de registrerte fikk sin siste hyre på en norsk båt i 1943, noen flere året etter.

Det er lett å tenke seg at mangelen på mannskap hjemmefra tvang rederne til å hyre det mannskapet som fantes i markedet. Og det kan godt være at et betydelig antall kinesere har arbeidet på norske båter også lenge før krigen. Det vil det imidlertid være vanskelig å kartlegge. Slike opplysninger har bare eksistert i rederienes arkiver, og få av dem er bevart. Mon tro om det også var en annen grunn til at så mange kinesere ble hyret på norske båter.

Var det billigere?

For den delen av flåten som gikk med "kina-crew", finnes det ikke lønningslister i Nortraship-arkivene. Mannskapet ble ansatt gjennom et kontraktørsystem, der de kinesiske skipsoffiserene fikk betaling som de så delte ut til mannskapene. Å si noe om lønningene til disse vil derfor være vanskelig, men for de som seilte på skip med mest norsk mannskap, finnes det rikelig med lønnsoppgaver. Disse viser imidlertid store sprik innenfor alle grupper.

Noen få dykk i hyreregnskaper viser at norske og britiske kokker kunne tjene fra ca. 230 til 350 kroner måneden, mens de kinesiske kokkene på for eksempel *Utsire* tjente mellom 133 og 192 kroner. Messegutter kunne tjene fra under 60 til over 170 kroner måneden. Det er norske sjøfolk i begge ender av skalaen. Kineserne var i dette tilfellet på midten eller blant de best lønnede. Lønna var nok i stor grad avhengig av alder og erfaring.

Det kan være rimelig å anta at kineserne på de skipene som seilte på Vesten, ble hyret på grunn av kvalifikasjoner og at det var mangel på folk med fartstid til de lavere stillingene. For de skipene som seilte med "kina-crew" på Østen, spilte nok også mangelen på norsk mannskap inn, men det økonomiske insitamentet var sannsynligvis det sterkeste. Dette kan også ha vært årsaken til at kineserne utover i krigen ble erstattet med indere, men denne delen av vår skipsfartshistorie er i det store og hele lite utforsket. En del viktige kilder finnes i arkivene etter Nortraship, men disse må nok sammenholdes med en rekke andre kilder før man kan skrive den store framstillingen av historien om fremmedarbeiderne i Nortraship-flåten.

Kilder

RA/S-2081 Det norske lønns- og trekkontor i Oslo: serie Fec
RA/S-2158 Nortraship, hyreregnskaper

Litteratur

Hjeltnes, Guri: *Handelsflåten i krig 1939–1945*, bd. 3, Oslo 1995
Sjøforklaringer fra 2. verdenskrig. Norsk Sjøfartsmuseum, Oslo 2003
Wikipedia: Nortraship

[kinesiske tegn for sjømann]

Åpne eller ikke åpne

Før riksarkivar Ivar Fonnes gikk av våren 2014, tok han initiativ til en prinsipiell gjennomgang av Arkivverkets håndtering av landssvikarkivet og andre arkiver fra krigstiden. Han stilte spørsmålet: Bør taushetsplikten fortsatt forlenges eller er det på tide å åpne arkivene? En arbeidsgruppe leverte sin rapport våren 2014. Den bar tittelen "*Åpen og opplyst*".

AV HELGA HJORTH, JURIST, RIKSARKIVET

Tittelen på rapporten var ikke tilfeldig. Arbeidsgruppa, som foruten interne krefter i Arkivverket besto av jussprofessor Eivind Smith og direktør ved Holocaust-senteret Guri Hjeltnes, anbefalte å åpne arkivene.

Etter hovedregelen varer den forvaltningsmessige taushetsplikten i 60 år, men Riksarkivaren kan forlenge den "når hensynet til personvernet tilsier det". På denne bakgrunnen har landssvikarkivet og andre krigstidsarkiver vært taushetsbelagt ut over de begrensningene som ellers gjelder.

Arbeidsgruppa viste til at grensen for den alminnelige taushetsplikten er passert med god margin. I 2015 er det 70 år siden landssvikoppgjøret tok til. Stortinget har fastsatt at taushetsplikten har en tidsbegrensning, den varer ikke evig. Taushetsplikten skal først og fremst verne dem opplysningene direkte gjelder. Selv om også påfølgende generasjoner kan ønske vern, fremholdt arbeidsgruppa at deres interesser ikke veier like tungt.

Arkivmaterialet har en særegen interesse for landets historie. Okkupasjonstiden var spesiell og arkivet etter landsvikoppgjøret er i særklasse interessant. Det belyser krigen, okkupasjonstiden og enkeltskjebner. Landssvikoppgjøret var i seg selv med på å prege utviklingen av landet og samfunnet etter krigen. Tungtveiende hensyn taler for åpent innsyn i så sentrale historiske kilder.

Arbeidsgruppa viste også til Grunnloven § 100 som pålegger statens myndigheter å legge til rette for en åpen og opplyst offentlig samtale. Åpne kilder er av stor betydning for en informert og opplyst debatt, spesielt om vanskelige historiske tema. Her har Riksarkivaren et særlig ansvar. Hensynet til vern om enkeltmennesket er viktig, men kan ikke være avgjørende alene. Arbeidsgruppa konkluderte med at de sterkeste hensyn nå taler for at arkivene åpnes.

Arkivmaterialet er likevel så mangfoldig og byr på så mange overraskelser at det ikke kan utelukkes tilfeller hvor det fortsatt er behov for unntak. Arbeidsgruppa mente dette primært vil gjelde belastende opplysninger om nålevende etterkommere eller tredjepersoner, som har hatt lite å si for saken. Hensyn som taler for offentlighet vil ofte ikke gjøre seg så sterkt gjeldende for slike opplysninger. Rettspsykiatriske erklæringer nevnes som eksempel på en dokumenttype som bør gjennom en særlig grundig vurdering før det gis innsyn.

Arbeidsgruppa avsluttet med omtale av to spesielle arkiver, arkivet etter interneringsleiren på Hovedøya uten for Oslo og det såkalte Lebensborn-arkivet. Arbeidsgruppa anbefalte å fortsatt unnta disse arkivene fra offentlighet og viste til at taushetsplikten for barneverns- og adopsjonssaker ellers varer i 100 år. Materialet er like fullt meget interessant. Arbeidsgruppa anbefalte derfor Riksarkivaren å legge til rette for forskning på dette materialet.

Personvern og offentlighet

Tanken om at det enkelte menneske har en privat sfære som bør kunne beskyttes, er i historisk sammenheng relativt ny. I Norge finner vi de første konkrete tegn på slik tenkning helt på begynnelsen av 1900-tallet.

AV TOR BREIVIK, PENSJONERT STABSDIREKTØR, RIKSARKIVET

Straffeloven av 1902 hadde, og har, bestemmelser om straff for offentlig tjenestemann som røper "tjenestehemmeligheter" og enkelte yrkesgrupper ble pålagt en yrkesmessig taushetsplikt. Den statistikkloven som ble vedtatt i 1907 er et eksempel på en særlov som fikk konkrete bestemmelser om taushetsplikt for de som behandler visse typer personopplysninger, i det tilfellet opplysninger til bruk for offentlig statistikk.

Går vi noe fram i tid, ser vi at behovet for å beskytte den private sfære på 1960-tallet ble brukt som argument mot å innføre et alminnelig offentlighetsprinsipp i norsk offentlig forvaltning. Vi må jo alle i en del tilfeller gi opplysninger om oss selv til offentlige myndigheter, og det kunne da ikke være riktig at dette skulle være fritt tilgjengelig for alle og enhver? På det tidspunktet fantes det en rekke særlover som hadde bestemmelser om taushetsplikt relatert til bestemte sammenhenger, men hvordan ville dette bli om vi fikk offentlighet som hovedregel?

Offentlighetslov

En offentlighetslov ble vedtatt og satt i verk fra 1971, og taushetsbelagte opplysninger skulle være unntatt fra offentlighet. Men lov- og regelverk var uoversiktlig, og det ble satt i gang et arbeid for å gjøre dette klarere. Dette resulterte i en tilføyelse i forvaltningsloven som i praksis var en kodifisering av offentlige tjenestemenns alminnelige taushetsplikt om bestemte typer opplysninger. Opplysninger om personlige forhold ble uttrykkelig behandlet som det viktigste området.

"Opplysninger om personlige forhold ble uttrykkelig behandlet som det viktigste området"

I sammenheng med at forekomsten av personopplysninger ble brukt som argument mot et offentlighetsprinsipp, ble det også pekt på at behandling av opplysninger ved hjelp av datamaskiner ville gjøre det lettere å finne og sammenstille opplysninger om den enkelte. Ut over 1970-tallet ble dette et stort tema både i Norge og i andre land, og i Norge fikk vi en personregisterlov i 1978. Begrepet register hadde en relativt vid betydning, og ved senere lovendring er også lovnavnet endret til personopplysningsloven. Denne loven skal gi den enkelte beskyttelse mot uberettiget bruk av opplysninger om en selv.

Sterkere personvern

Personvernet fikk altså ut over 1900-tallet en stadig sterkere stilling. Utgangspunktet var en tiltakende oppfatning om at den enkelte person har en egenverdi som individ, og at den enkelte derfor i stor grad bør ha kontroll med opplysninger om seg selv. Alle land som det er interessant å sammenligne seg med, har i dag en eller annen form for lovgivning som har utgangspunkt i en slik betraktning. Individets egenverdi har også kommet internasjonalt mer generelt til uttrykk gjennom menneskerettighetserklæringer og -konvensjoner.

Personopplysninger og sosiale medier

IT-alderen har også ført med seg en tendens som er motsatt av hva som her er skissert. I dag er vi kommet lenger enn det man fryktet på 1960-tallet: Man kan ved hjelp av noen tastetrykk på et tastatur, som kan være plassert hvor som helst, finne svært mange opplysninger om enkeltpersoner. Opplysningene kan i noen tilfeller komme fra kilder i offentlig forvaltning, men mesteparten er der på grunn av de sosiale mediene som har kommet til, i hovedsak etter årtusenskiftet. Mye slikt er gjort tilgjengelig av den det gjelder selv, men enkeltpersoner legger også ut opplysninger om andre.

Oppfatningen av hva som er en personlig opplysning som man ønsker å holde for seg selv, synes å ha endret seg vesentlig. Samtidig ser man også en tendens til anger og ønske om å få fjernet slike opplysninger. Behovet for en tjeneste som *slettmeg.no* er et tegn på det. Med i dette bildet hører også spørsmålet om hvor "sanne" de opplysningene den enkelte legger ut om seg selv, egentlig er. Det er ikke sikkert at man framstår på nett-mediene som den person man egentlig er, men som den man ønsker at omverdenen skal tro at man er.

> **"Oppfatningen av hva som er en personlig opplysning som man ønsker å holde for seg selv, synes å ha endret seg vesentlig"**

På den annen side ser man sterke reaksjoner på at offentlige myndigheter skaffer seg hjemmel og muligheter for å innhente, og i en gitt situasjon bruke, opplysninger som finnes elektronisk tilgjengelig. Reaksjoner på avslørte tilfeller av slik overvåkingsvirksomhet, reaksjonene på EUs datalagringsdirektiv og forslag om utvidete overvåkingsfullmakter både i Norge og i andre land, viser at mange ikke ønsker at opplysninger om dem selv skal kunne brukes slik. Man ønsker altså et vern om opplysninger, også slike som enkeltvis kan være kurante, men som samlet sett kan fortelle noe om den enkelte.

Offentlige organer

Det er klart at en offentlig arkivinstitusjon, som Riksarkivet, kan sitte med mye informasjon om enkeltpersoner. En god del av dette er slik informasjon som under lovarbeidene på 1960- og 1970-tallet ble ansett å være opplysninger som den enkelte ville ønske å holde for seg selv og derfor ikke kunne være fritt tilgjengelig for alle og enhver. Oppfatningen av hva slags informasjon som faller i denne kategorien,

ser altså ut til å endre seg, men samtidig vokser det fram en bevissthet om at samlet informasjon kan bli for mye. Den som skal navigere i farvannet mellom offentlighet og personvern, må nødvendigvis være bevisst på begge deler. Det synes imidlertid nokså innlysende at et offentlig organ ikke kan ligge i front når det gjelder å presse personvernet.

Innsyn og anonymisering

Offentlighet og åpenhet er i dag ansett som viktige forutsetninger for demokrati og ytringsfrihet. Hvordan kan disse hensynene tas vare på på en god måte uten at den enkelte borgers behov for beskyttelse av sin private sfære blir skadelidende? Det finnes mellomveier som imøtekommer begge behov i rimelig grad. Det er mulig å gi for eksempel forskere innsyn i opplysninger mot at disse påtar seg taushetsplikt for opplysninger om personlige forhold. Anonymisering og generell bruk av informasjon kan i svært mange tilfeller fullt ut ivareta behovet for samfunnskritikk og kontroll med myndighetene. Og det er en forskjell på å gi innsyn i et dokument for enkeltpersoner på en lesesal og å legge dokumentet ut på internett med alle opplysninger synlige eller, enda mer, digitalisere opplysningene slik at de blir søkbare i tilknytning til personidentifiserende opplysninger.

Taushetsplikt

I et litt lengre tidsperspektiv, slik perspektivet gjerne er i en depotinstitusjon for arkiv, kommer spørsmålet om hvor lenge den enkelte skal kunne regne med at opplysninger om seg selv er beskyttet av personvernhensyn. Går vi til norsk lovverk, kommer det der til uttrykk tre forskjellige måter å se dette på.

“Det synes imidlertid nokså innlysende at et offentlig organ ikke kan ligge i front når det gjelder å presse personvernet”

I den ene ytterkanten har vi opplysninger som er innhentet i forbindelse med helsehjelp. Helselovgivningens taushetspliktbestemmelser tolkes gjerne slik at de aldri opphører. Alle skal kunne søke helsehjelp uten å behøve å tenke på at dette før eller siden kan bli kjent av andre. Sist har dette kommet til uttrykk gjennom arbeidet med regelverk som regulerer virksomheten i Norsk helsearkiv. Annen profesjonsbestemt taushetsplikt kan lett oppfattes på samme måte. På den andre siden har vi personopplysningsloven, som i utgangspunktet bare gir beskyttelse for opplysninger som gjelder personer som er i live. Og midt i mellom har vi forvaltningslovens generelle bestemmelse om at taushetsplikten for offentlige tjenestemenn gjelder inntil opplysningen er 60 år gammel, men likevel slik at dersom det er nødvendig av personvernhensyn, kan taushetsplikten forlenges ved vedtak i det enkelte tilfellet. Det siste er særlig aktuelt der opplysningen gjelder en person som var ung på det tidspunktet opplysningen oppstod. Men taushetsplikten er her ikke knyttet til om personen er levende eller død – døde har for en periode i utgangspunktet krav på beskyttelse av sitt ettermæle.

For den som forvalter personopplysninger på vegne av samfunnet, er utfordringen altså å avveie den enkeltes krav på beskyttelse mot allmennhetens krav på innsyn, mens man hele tiden har klart for seg de juridiske rammene man er bundet av, og de etiske forpliktelsene man har overfor sine medmennesker. Ingen har sagt at dette skal være enkelt.

Vil vite sanninga om bestefar

AV HELEN F. NICHOLSON, KOMMUNIKASJONSRÅDGJEVAR, RIKSARKIVET

Riksarkivet får vanlegvis rundt 6000 skriftlege førespurnader i året. I april i år var talet alt kome opp i 5000. Årsaka er opninga av Landssvikarkivet 1. januar 2015.

Det har vore ein høgst uvanleg vinter på Sognsvann.
– Vi har ved fleire høve sett at det er samla tre generasjonar på lesesalen. Besteforeldre, foreldre og barn sit tett saman og les landssvikmappa til eit nært familiemedlem. Det har vore heilt spesielt, og eit liv på lesesalen vi ikkje har sett maken til nokon gong, fortel underdirektør Erland Pettersen ved seksjon for brukartenester i Riksarkivet.

Den typiske landssvik-førespurnaden er frå eit familiemedlem som vil vite kva som skjedde med bestefar under krigen. I den grad dei gir ei grunngjeving, skriv dei at dette ikkje vart mykje snakka om, og no vil dei gjerne vite heile sanninga.

Vert mange overraska over svara dei får?
– Det er nok folk som har blitt overraska, ja. Det er til dømes personar som har sagt til familien sin at dei vart bøtelagt under krigen, men så viser det seg at han kjempa på Austfronten. Det kan og vere motsett: Folk har trudd at ein person har gjort fæle ting, men landssvikmappa fortel at vedkomande kun har betalt medlemsskap til Nasjonal Samling og ingenting meir, fortel Pettersen.

Underdirektør Erland Pettersen og medarbeidarane i Seksjon for brukartenester arbeider framleis på spreng for at publikum skal få sjå det dei vil etter at landssvikarkivet blei opna i januar i år. Foto: Odd Amundsen, Riksarkivet.

Alle mapper må undersøkjast

Landssvikarkivet består av rundt 100 000 mapper, millionar av dokument, og omfattar rundt 90 000 nordmenn. Ved inngangen til mai i år var om lag 7000 landssvikmapper blitt restriksjonsvurderte.

– Sjølv om ni av ti saker vi går gjennom er uproblematiske, må vi i kvar enkelt sak, i kvar enkelt mappe lese gjennom dokumenta for å sikre oss at personsensitivt materiale ikkje slepp ut. Denne typen opplysningar kan liggje kvar som helst. Vi har til dømes opplevd at det i ei økonomisk landssviksak ligg dokument som stadfestar at vedkomande har forbrote seg mot si eiga dotter. Vi må gjere denne jobben, sjølv om det tek svært mykje tid, seier Pettersen.

Stor presseinteresse

Frå januar til april i år har det vore nærare 200 presseoppslag om Landssvikarkivet. Utanlandsk presse har også teke turen til Riksarkivet. Den store interessa frå media har lagt ein ekstra dimensjon til det heile.

– Av dei 5000 skriftelege førespurnadene vi har motteke så langt i år gjeld 3000 av dei Landssvikarkivet. Dei kjem på toppen av alle andre førespurnader. Ekstraarbeidet i samband med Landssvikarkivet spreier seg også til fleire avdelingar på huset. Til dømes journalførte husarkivet 7. januar i år 250 førespurnader på ein dag. Det er ein rekord som vi håpar vert ståande ei god stund, seier Pettersen.

250 år siden Strile

I april 2015 var det 250 år siden Strilekrigen, det største bondeopprøret i Norge på 1700-tallet. At bøndene gjorde et slikt opprør var nesten utenkelig for styresmaktene, og konsekvensene uteble heller ikke.

AV KENNETH BRATLAND, RÅDGIVER, STATSARKIVET I BERGEN

krigen

Bergen 1800. John William Edy: *Boydell's picturesque scenery of Norway*, London 1820, plate 77. (Wikimedia Commons).

Under syvårskrigen 1756–1763 hadde Danmark-Norge opparbeidet seg en stor statsgjeld. For å få redusert gjelden ble det skrevet ut en ny skatt, den såkalte ekstraskatten fra 1762. Alle personer over tolv år ble skattlagt. I praksis betød dette en dobling av skattebyrden for en vanlig bondefamilie. Skatteinnkrevingen var nesten uproblematisk i Danmark, men skapte sterke reaksjoner i Norge. Den norske bonden var mer frigjort enn den danske, som levde i et godseiersamfunn der bonden var underlagt godseieren. På begynnelsen av 1760-tallet hadde det vært dårlige avlinger og dårlig fiske på Vestlandet, og kornprisene var høye på grunn av krigen i Europa. Alt dette dannet grunnlag for misnøye og uro. Irritasjonen over den hardhendte skatteinnkrevingen var særlig stor på Vestlandet. I 1764 begynte det å komme protester. Blant annet reiste en gruppe bønder fra Ryfylke til København for å klage.

Strilene tar affære

Den 1. mars 1765 troppet en stor delegasjon strilebønder fra Nordhordland opp hos stiftamtmann Ulrik Frederik von Cicignon i Bergen, for å levere et klagebrev til kong Frederik 5. Bøndene mente blant annet at ekstraskatten ble inndrevet med for hardhendte metoder. Svaret lot imidlertid vente på seg, og den 18. april samlet over to tusen bønder seg igjen i Bergen. Da de fremdeles ikke fikk et fullgodt svar av stiftamtmannen, inntok den svært mannssterke forsamlingen stiftamtmannsgården i raseri. Både fogden og stiftamtmannen følte seg truet på livet. Bergen var den gang en by på vel 13 500 innbyggere. Det var kun noen få bondesoldater på festningen, og de var ikke i stand til å stoppe den rasende forsamlingen. Det gjorde et sterkt inntrykk på byens styresmakter at så mange striler inntok Bergen uten at noen hadde fått nyss om det. I et desperat forsøk på å stanse bøndene, lovet Cicignon at de skulle få ekstraskatten tilbakebetalt. Dette godtok bøndene, selv om de måtte vente to–tre dager i Bergen. Listen over hva de ca. 2500 bøndene fikk tilbakebetalt finnes i Riksarkivet og ligger transkribert på Digitalarkivet.

Straff og belønning

Etter uroen satte kongen ned en undersøkelseskommisjon. Den gikk gjennom de ulike syn på hva som skapte urolighetene, og hva som faktisk hadde skjedd. Begge sider ble kritisert, men selv om hendelsesforløpene aldri ble helt klarlagt, ble likevel fire demonstranter dømt til døden. De dødsdømte ble siden benådet. Bøndenes syn på saken ble tatt på alvor av styresmaktene i København. Skatten og innkrevingsmetodene ble endret. Ekstraskatten ble avviklet i Norge i 1772, mens den ble stående i Danmark til 1812. Bøndenes krav ble altså hørt, men det voldsomme opprøret hadde satt en støkk i myndighetene. Ganske umiddelbart fikk Strilekrigen nasjonale konsekvenser. Den 5. juli 1765 ble det utstedt et forbud mot folkemøter i Norge, og møteforbudet ble ikke opphevet før i 1842.

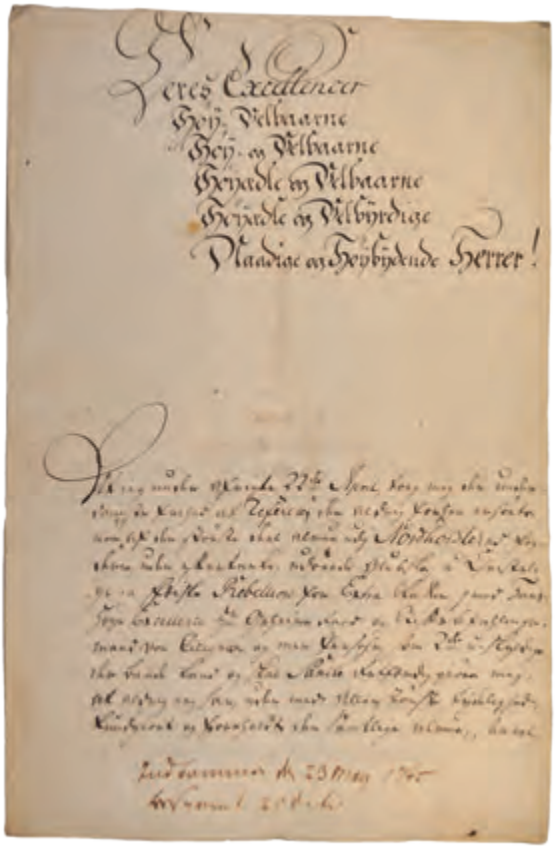

Ole Eriksen Svindal

De som ble dømt til døden i forbindelse med Strilekrigen var Jonas Rognaldsen Sletten fra Radøy, borgersønnen Jochum de Lange fra Bergen, Ole Jonsen Høvik fra Vaksdal og Ole Eriksen Svindal fra Lindås. Vi skal se litt nærmere på sistnevnte og hvilke konsekvenser deltakelsen i bondeopprøret fikk for ham og hans nærmeste. Svindal hadde slått stiftamtmannen i ansiktet i tillegg til at han hadde vært grov i munnen mot ham. Det var uhørt å slå en embetsmann, og Ole Eriksen Svindal ble dømt til døden. Senere ble dødsdommen omgjort til livsvarig fengsel. Etter tre år i fengsel ble han i 1768 satt inn på slaveriet i Bergen. Han var da rundt 60 år. Mens Ole satt fengslet drev kona Åsa Helgesdatter og de hjemmeværende barna gårdsbruket på Svindal.

Klageskriv

Sommeren 1767 skrev lensmann Ole Fyllingen i Eikanger skipreide et appellerende brev til fogden og Stiftamtmannen i Bergen hvor han beskrev følgene som fengslingen av Ole fikk for Åsa og barna: "…*Ole Svindals Kone Er gandskee Fattig og har 6*

Ill. lengst til venstre: Rebellene i Norhordland fogderi ble omtalt i manntallslistene 18. April 1765. Riksarkivet (RK, Roa, Oppløp, pk. 2).

Ole Eriksen Svindal bodde på gården Svindal (bnr. 2) i Myking sokn i Lindås prestegjeld. På 1700-tallet var det et klyngetun med to bruk på gården. Bildet fra ca. 1960 viser et våningshus som kan ha stått siden 1700-tall, men som nå er borte. I bakgrunnen en arm av Hindenesfjorden. Original utlånt av Birger Carlsen.

børn, uden tvile Svæckes gaarden og tar Skade mer og mer. Etter mine tancker Saa bliver der icke Raad for den fattig Kone t bruge gaarden Længer hvis hun icke faar Sin mand Jgien den fattig kone har vist nock mist Sine kræfter baade af Saarig for Sin mand og fattidom Som tillige med trænger hart… "

Åsas helse var altså svekket etter at mannen ble arrestert. Familien hadde vært nødt til å la en forpakter drive gårdsbruket og Åsa fryktet at hun derfor måtte leve på fattigkassen og at de yngste barna måtte settes bort på legd. Imidlertid finner vi ingen spor verken etter Åsa eller barna i fattiglistene for Lindås prestegjeld 1756–1798.

Ole var bekymret for situasjonen. Han fikk besøk av noen av barna i fengslet, og de kunne fortelle at det ikke stod bra til hjemme. Ole skrev derfor et brev til den nye stiftamtmannen, Jørgen E. Scheel, sommeren 1767. Der utbroderte han hvor vanskelige levekår familien hadde i hans fravær, og hvordan de var henvist til å be andre om hjelp til livets opphold.

Sammen igjen

På tingene for Nordhordland i 1770 og 1771 kom det fram at flere av strilene skyldte penger i forbindelse med den årlige ekstraskatten. Åsa Svindal var blant dem som slet med å betale gjelden. Styresmaktene var ikke nådige. På sommertinget for Eikanger skipreide 5. juni 1771 falt dommen, og det ble tatt pant i Svindal for manglende skatt.

Åsa klarte, på tross av alle vanskelighetene, å sitte med gården frem til Ole, den 20. juli 1771, ble benådet av Kongen og endelig kunne reise hjem. De drev gården sammen til Ole døde i 1775.

Oles protestmarsj til Bergen kostet familien dyrt. Både han og kona Åsa fikk en helseknekk, og døde ikke lenge etterpå. Samtidig hadde Ole og de andre opprørerne vært med på å påvirke styresmaktene ved at ekstraskatten ble avskaffet. En mindre heldig konsekvens var møteforbudet som ble innført fra juli 1765. Der ble det bestemt at allmuen ikke hadde lov til å samle seg uten myndighetenes godkjennelse. Oppløp som strilekrigen ville man ha seg frabedt i fremtiden.

Kilder

SAB/Overfattigkommisjonen i Bergen nr. 96. Oversikt over fattige i Lindås prestegjeld 1756–1796

SAB/Stiftamtmannen i Bergen. Brev fra fogden i Nordhordland og Voss 1753–1767, l.nr. 718, legg nr. 4

Digitalarkivet/Avskrift tingbok Nordhordland nr. 45, 1768–1771

Litteratur og nettressurser

Døssland, Atle: *Strilesoga*, bd 3, 1650–1800, 1998

Toft, Martin: B*ygdebok for Lindås, Myking sokn: Gards- og ættesoge*, 1981

www.marcus.uib.no/exhibition/strilekrigen

www.arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Bergen/Nettartikler/Strilekrigen

Ill. lengst til høyre Tekst på omslaget til manntallslistene for Norhordland fogderi 1765. Riksarkivet (RK, Roa, Oppløp, pk. 2).

[Refleksjonen]

Nina Hveem Carlsen har vært ansatt i Arkivverket i mer enn tretti år.
I denne spalten reflekterer hun over aktuelle temaer knyttet til arkiv.

Dokumenter i en sammenheng

Det er Google som gjelder. Enten det dreier seg om å finne en person eller et ord, hendelser eller fakta – vi søker på Google og finner ofte det vi leter etter. Utfordringen kan være å søke presist nok eller å sette sammen søkeord som vinkler søket i riktig retning.

Samtidig kaster vi bøker i kilovis, leksika og oppslagsbøker, faglitteratur og verdensatlas. De tar opp plass, de er tungvinte og de er kostbare, og informasjonen i dem blir utdatert før avdragene er betalt.

"Ligger det på nettet?" får vi av og til spørsmål om når folk skal ha informasjon fra arkivene. Kanskje ikke så rart når så mye slektshistorisk data er digitalisert og tilgjengelig på pcen, slektsforskerne er bortskjemte i så måte.

Men de aller fleste arkiver ligger ikke på nett, de er ikke engang digitalisert. Ikke ligger de sortert etter navn eller tema heller. Nei, skal man finne informasjon i et arkiv, må man nok gå langt mer innfløkte veier for å komme til målet.

For arkivene er ikke rene informasjonsbaser med opplysninger tagget eller sortert etter tema eller alfabet. Arkiver er dokumenter i en sammenheng, eller for å sitere Arkivlova: *Arkiv er dokument som vert til som lekk i ei verksemd*. Det betyr rett og slett at arkivdokumenter oppstår i en prosess, de er skapt for å belyse eller oppnå noe, og når det er gjort, blir de arkivert – eller oppbevart – sammen med andre dokumenter i samme prosess, og de får sin fulle mening og informasjonstyngde først når de leses i sammenheng med dokumentene rundt.

Det er det som kalles proveniens, nærmere bestemt indre proveniens. Hvis arkivdokumentet beholder sin plass i arkivet, det vil si den plassen det hadde da det var friskt og aktuelt, da har vi en sjanse til å finne det igjen også hundre år senere i "arkivenes himmel", arkivdepotet. Hemmeligheten er altså å beholde den orden det var i arkivet da det var i bruk, da har man også en logisk sjanse til å finne igjen dokumentene når arkivet er gammelt og "dødt".

Mange arkivarer er historikere, og innsikt i administrasjonshistorie er noe av det nyttigste man kan ha med seg i jakten på et dokument. For når man leter i arkivene, må man forsøke å gjenskape fortiden: Hvilket kontor behandlet den eller den saken på midten av 1800-tallet? Når omorganiserte departementet og overførte en type saker til en annen avdeling? Hvor er det sannsynlig at vedleggene tok veien etter at saken var avgjort? Fulgte tegningene med anken til fylkesmannen? Søker man informasjon om en person, er det ofte ikke fullt navn, personnummer og adresse som er det viktigste. Nei, spørsmålet må heller være: Når var vedkommende i kontakt med offentlige kontorer, lokale myndigheter eller organisasjoner og foreninger? Hvor har vedkommende lagt igjen spor etter seg i arkivene, hvilke instanser var hun i kontakt med på ulike stadier i livet?

Det er mange spørsmål som kan dukke opp i jakten på et dokument, og veien mot et vellykket arkivfunn kan være spennende som en krimgåte og utfordrende som en labyrint. I tillegg til kunnskap og erfaring, er det kanskje kreativitet og intuisjon som til slutt fører en til målet. Og det er ingen tvil: De mest tilfredsstillende, ja skal jeg driste meg til å si de lykkeligste øyeblikkene i mine mange år som arkivar, har vært når jeg finner et slikt dokument – ikke der jeg først leter, men der jeg etter erfaring og innsikt og kanskje en stor porsjon kreativitet følger en saksgang eller et logisk mønster, og så – voilá – finner dokumentet som likevel ikke var hverken kastet eller mistet. Da føles arbeidet meningsfullt, og tanken om at man ikke har levd helt forgjeves her i verden, er snublende nær.

Nina

[Sitatet]

Leif Thingsrud har vært ansatt i ulike arkivinstitusjoner siden 1985. I denne spalten presenterer han oss for utvalgte arkivsitater.

Arkivaren kan ex officio ikke utøve noen innflytelse på verdensbegivenheternes gang eller på saksbehandlingen i den institusjon hvori han virker. Han må ydmykt og med sinnsro ta imot det som kommer, enten det nå er en millionarv, en krigserklæring eller en rapport om landbruket i Lithauen. Selv en meget forutseende arkivledelse kan heller ikke på forhånd si hvordan en sak kommer til å utvikle seg. En tvist av privatrettslig natur kan meget vel ende med mord og således forvandle seg til en straffesak. Her gjelder det imidlertid den regel at selv om arkivet gjør bommerter – av og til –, så tar det i prinsippet ikke feil. Dette trenger en nærmere forklaring.

Eksempel: En stat A forsøker å megle mellom to krigførende B og C. Sak for dette spørsmål opprettes naturlig på undergruppe 27.7, som gjelder megling under krig. Aksjonen mislykkes imidlertid og ender med at A erklærer B og dets eventuelle allierte krig. I et slikt tilfelle flyttes ikke saken fra 27.7 til underklassen for krigsutbrudd (27.6). Saken skal stå der den står uansett hvordan den utvikler seg, vel å merke dersom den ble riktig plassert ved starten. Det er tilstrekkelig med en henvisning i den underklasse hvor den etter sin forandrede karakter også hører hjemme. Ny sak kan naturligvis åpnes, så snart den gamle er kommet til en naturlig avslutning.

Reidar Omang *(1897–1964) var arkivleder i Utenriksdepartementet fra 1935 til han ble utnevnt til Riksarkivar i 1960. Teksten over er skrevet i 1951 og er fra innledningen til den arkivnøkkelen han utarbeidet for Utenriksdepartementets arkiv. Den kan stå som en påminning til arkivbrukere om at innledninger, både til arkivnøkler og kataloger, kan gi nyttig informasjon og dypere forståelse for hvordan det aktuelle arkivet er oppstått og bygd opp. Utenriksdepartementets nøkkel ble tatt i bruk i 1940, men ble stadig ajourført og var i bruk helt inn i dataalderen.*

Velkomen!

Riksarkivet
Sognsveien 221, Kringsjå, Oslo
POSTADRESSE: Pb 4013 Ullevål stadion, 0806 Oslo
TLF: 22 02 26 00
E-POST: riksarkivet@arkivverket.no

Statsarkivet i Oslo
Sognsveien 221, Kringsjå, Oslo
POSTADRESSE: Pb 4015 Ullevål stadion, 0806 Oslo
TLF: 22 02 26 00
E-POST: saoslo@arkivverket.no

Statsarkivet i Hamar
Lille Strandgate 3, 2317 Hamar
TLF: 62 55 54 40
E-POST: sahamar@arkivverket.no

Statsarkivet i Kongsberg
Frogs vei 44, 3611 Kongsberg
TLF: 32 86 99 00
E-POST: sakongsberg@arkivverket.no

Statsarkivet i Kristiansand
Märthas vei 1, 4633 Kristiansand
TLF: 38 14 55 00
E-POST: sakristiansand@arkivverket.no

Statsarkivet i Stavanger
Bergelandsgate 30, 4012 Stavanger
TLF: 51 50 12 60
E-POST: sastavanger@arkivverket.no

Statsarkivet i Bergen
Årstadveien 22, 5009 Bergen
TLF: 55 96 58 00
E-POST: sabergen@arkivverket.no

Statsarkivet i Trondheim
Maskinistgata 1, 7042 Trondheim
TLF: 73 88 45 00
E-POST: satrondheim@arkivverket.no

Statsarkivet i Tromsø
Huginbakken 18, Breivika, Tromsø
POSTADRESSE: Pb 6315, 9293 Tromsø
TLF: 77 64 72 00
E-POST: satromso@arkivverket.no

Samisk arkiv / Sámi Arkiiva
Hánnoluohkká 45, Guovdageaidnu/Kautokeino
POSTADRESSE: Diehtosiida, 9520 Kautokeino
TLF: 78 44 85 60
E-POST: samisk.arkiv@arkivverket.no

Finn oss på www.arkivverket.no

Returadresse:
Riksarkivet,
Postboks 4013, Ullevål stadion,
0806 Oslo

TEMA I NESTE NUMMER:

Skogen

Skjema for taksering av skog. Riksarkivet (Landskogtaksering, Fad Arealfordelingsskjema, eske 1, Akershus 1957). Bakgrunn: Colourbox.